
De lustbalans van liefde en seks

Ontwikkelingen sinds de seksuele revolutie

Tussen het verlangen naar duurzame intimiteit en het verlangen naar seks bestaat een verband en een spanning, zeker op den duur. Tussen droom en daad... De droom bij de daad en ook de daad bij de droom voegen, da's een mooie lustbalans, inderdaad, maar welke droom bij welke daad? En met wie? En voor hoe lang? 'Samen klaar en samen oud' is wel een mooie droom, maar wie samen oud wil worden is samen nog niet klaar. Tradities - overgeleverde manieren om het zo ver te krijgen zijn er eigenlijk niet meer; die oude 'huwelijksmanieren' zijn verdacht geworden of hopeloos uit de tijd geraakt. Victoriaanse stellingen zoals 'de meer geestelijke liefde der vrouw zal de meer zinnelijke liefde des mans veredelen en matigen' (Calcar 1886: 47) kenden aan vrouwen niet of nauwelijks 'zinnelijke liefde' of 'vleselijke begeerte' toe. Zulke stellingen typeren een even gepassioneerd als geestelijk verheven en gedeseksualiseerd liefdesideaal (vgl. Stearns 1994), met als keerzijde achter de sociale coulissen een gede-personaliseerde of gedesensualiseerde seksualiteit als uitlaatklep voor zijn 'wilde' zinnelijkheid. Ondanks een voortgaande 'seksualisering van de liefde' en een 'erotisering van seks' (Seidman 1991)¹, toch bleef deze lustgebonden seksualiteit van mannen en een daaraan complementaire liefde- of relatiegebonden seksualiteit van vrouwen (vgl. Schnabel 1990: 27) tot in de tweede helft van de twintigste eeuw gerepresenteerd in de dominante maatschappelijke standaard; hier volgen twee voorbeelden uit de adviesliteratuur:

De pasgehuwde vrouw is in den geslachtsomgang in den regel min of meer 'koud'. Zij moet in de liefde (...) worden opgevoed. Geluk deze opvoeding aan den echtgenoot niet (gewoonlijk omdat hij er zich geen moeite genoeg voor geeft), dan *blijft* zij frigide...' (Van de Velde 1926: 271 ->1956: 223. Dit wereldberoemde boek - zie Melching 1990 - was dan ook 'voor den arts en den echtgenoot geschreven' en niet voor vrouwen bedoeld).

De vrouw *neemt* niet doch *lokt* tot nemen... De paring wordt *door* den man en *aan* de vrouw voltrokken' (Wattjes zj.[± 1930]: 34).

De seksualiteit van mannen bleef niet alleen centraal staan in de seksuele adviesliteratuur, maar ook verder kwam vrouwelijke seksualiteit slechts ter

sprake in negatieve zin, bij het 'prostitutievraagstuk' en de 'zedeloosheid onder het lagere volk'. In de jaren twintig kwam daar nog de 'amatrice' bij (in de volksmond: 'noppeshoer'):

De verschijning van het personage van de amatrice (...) staat in verband met de opkomst van een voorechtelijke vrouwelijke seksualiteit die niet meer als vanzelfsprekend gelokaliseerd was binnen de lagere volksklassen en evenmin nog langer automatisch op de noemer van de prostitutie te rangschikken viel (Mooij 1993: 136).

Tot aan de seksuele revolutie bleven de seksualiteit en de reputatie van vrouwen in de maatschappelijke code zo sterk verweven, dat retrospectief de indruk bestaat dat 'een meisje dat liet merken dat zij seksuele behoeften had, wat haar reputatie betrof net zo goed achter het raam kon gaan zitten' (van Dantzig 1994: 1276). In de loop van de processen van vrouwenemancipatie en informalisering zijn vrouwen achter de coulissen waarschijnlijk steeds vaker van die standaard afgeweken, maar als dat voor het voetlicht kwam gaf dat een schandaal en werd zij behandeld als een 'gevalLEN vrouw'.²

In de jaren vijftig werd het woord amatrice voor het laatst gebruikt en in die tijd kreeg ook het seksuele genot van vrouwen een belangrijker plaats in de seksuele adviesliteratuur - *The Adequate Male* (in het Nederlands: *Mijn man, mijn minnaar*) is dan vooral een goede minnaar (Caprio 1960). Maar pas in en na de seksuele revolutie werd de traditionele code door vooral jonge mensen van beide seksen openlijk aangevallen en konden de seksuele verlangens van alle vrouwen, dus ook 'fatsoenlijke' en ongetrouwde, openlijk worden erkend en besproken. Voor het eerst werd maatschappelijk aanvaard dat ook vrouwen deelnamen aan de openbare discussie over seksualiteit en over een bevredigender verhouding tussen het verlangen naar duurzame intimiteit (vriendschap, liefde) en het verlangen naar seks, kortom, over een bevredigender lustbalans. Zo ging de emancipatie van vrouwen gepaard met een bijstelling en differentiatie van zowel de publieke moraal als de individueel gehanteerde regels en idealen ten aanzien van liefde en seksualiteit en in deze processen ontstonden ook voorbeelden van gedrag en gevoel die de grenzen en verhoudingen van de traditionele lustbalans steeds verder overschreden. Thema's en praktijken zoals voorechtelijke seks, seksuele variaties, ongehuwd samenwonen, vreemdgaan, jaloezie, homoseksualiteit, partnerruil, tienerseks, 'one-night stands', abortus, pedofilie, pornografie, incest, etc., waren telkens opnieuw confrontaties met de lustbalans-vraag: in wat voor soort relatie(s) is (welke) erotiek en seksualiteit toegestaan én gewenst? Die vraag doet zich

voor het eerst voor in ieders puberteit of adolescentie als lichamelijke, erotische impulsen en emoties die in de kindertijd vanaf zeker moment (behalve bij incest) uit de omgang waren geweerd opnieuw aan de orde komen:

Seksuele opvoeding bestaat vooral uit 'pas op en kijk uit'. Ook de oorspronkelijke behoefte aan lichamelijk contact of aanraking, die bij kinderen een zeer spontane onbevangenheid heeft, valt met het ouder worden aan deze restrictie ten prooi. Seksualiteit en lichamelijkheid worden op deze manier geïsoleerd van overige vormen van contact. Wanneer twee mensen een verhouding krijgen moet het taboe op aanraking en lichamelijk contact langzaam weer worden afgebroken. Voor bijna alle respondenten is dit een proces van vallen en opstaan (Zeegers 1994: 139).

In deze hele eeuw, maar vooral vanaf de jaren zestig, is een dergelijk proces van vallen en opstaan ook collectief oftewel maatschappelijk waarneembaar: met vallen en opstaan heeft zich een collectieve emancipatie van seksualiteit voltrokken - de toelating van seksuele gevoelens en impulsen tot het centrum van de persoonlijkheid, het bewustzijn. Dit proces ging gepaard met een collectieve vermindering van angst voor de van jongs af afgeweerde seksualiteit die steeds meer tot uiting kon komen binnen minder stringent afgeperkte verhoudingen. Naarmate de sociale en de psychische afstand tussen de seksen (en de klassen) verminderde (Wouters 1990, 1995a, 1995b), zochten beide seksen als in een collectief leerproces - met vallen en opstaan, in hoofdstromen en onderstromen - naar nieuwe vormen om hun verlangen naar liefde en seks beide te vervullen. De vragen en antwoorden die daarbij opkwamen waren sterk verbonden met veranderingen in het spectrum van vigerende opvattingen over een bevredigende lustbalans. Dat gold en geldt voor vrijwel elk opgroeiend individu alsook voor al degenen voor wie het zoeken naar een bevredigender lustbalans zich heeft herhaald of permanent is geworden.

De hieronder volgende beschrijving en interpretatie van dit collectieve leerproces richt zich op de samenhang tussen veranderingen in de dominante opvattingen over een bevredigende lustbalans voor de beide seksen, veranderingen in dominante patronen van emotieregulering en op de hiermee verbonden psychische vereisten en moeilijkheden. Mede omdat vrouwen in de jaren zestig voor het eerst actief deelnamen aan de openbare discussie over dit soort zaken, krijgen de veranderingen in (normen en idealen in) de vrouwenbeweging en de emancipatie van vrouwen en vrouwelijke seksualiteit veel aandacht. Het artikel is gebaseerd op een studie van veranderingen in de kolommen van het maandblad *Opzij*³, aangevuld met andere literatuur uit en over de vrouwenbeweging. Verder is gebruik gemaakt van gegevens uit sociaal-wetenschappelijk onderzoek, van seksuele advieslitera-

tuur en van de ervaring van deze decennia. De reactie van mannen op de vrouwenemancipatie, hun inschikking en de binding van hun seksualiteit, komt minder uit de verf; een bron die zich voor diachronische en systematische bestudering leent ontbreekt, mede omdat inschikking naar zijn aard een 'stiller' proces is (van den Bosch 1979) en er weinig onderzoek naar is gedaan. Studies naar het verband en de spanning tussen liefde en seks zijn er tot nu toe nauwelijks en hetzelfde geldt voor historische of longitudinale studies over (een van) beide onderwerpen.⁴ Wat hier nu volgt is dan ook een 'essay', een poging om van deze sociale en psychische veranderingen tussen en in de beide seksen een samenhangend beeld te schetsen en om een perspectief te ontvouwen zoals dat in het begrip lustbalans ligt besloten. Net als de begrippen machtsbalans en spanningsbalans van Norbert Elias, is ook de lustbalans polymorf en multidimensioneel.⁵ Het zoeken naar een bevredigende balans tussen het verlangen naar liefde en het verlangen naar seks wordt bijvoorbeeld vaak gecompliceerd door het verlangen naar kinderen, een verlangen dat traditioneel resulteert in de ideale lustbalans van 'samen klaar, samen kinderen, samen oud'.

De Seksuele Revolutie

Hoewel de seksuele afstemming van mannen op vrouwen in het algemeen gebrekkig zal zijn gebleven en veel vrouwen ook in de jaren zestig over seks bleven denken in termen van plicht (Frenken 1976), soms nog verergerd door een nieuwe 'plicht', die tot het krijgen van een orgasme, toch voltrok zich een doorbraak in de vrouwelijke seksualiteit. Door de 'pil' en door een hogere wederzijds verwachte zelfbeheersing in de omgang (*mutual consent*) waren de aan seksualiteit verbonden gevaren en angsten al zo verminderd dat de emancipatie van seksuele gevoelens en impulsen in een stroomversnelling kwam. In vrij korte tijd raakte de relatief zelfstandige kracht van de vleselijke begeerte, óók die van vrouwen, erkend en gerespecteerd waardoor het beeld van jonge alleenstaande vrouwen van 'als-vrouw-mislukt' en 'seksueel gemankeerd' tenderde in de richting van het omgekeerde: zij waren juist sexy en zelfstandig, namen de pil, sliepen in een tweepersoons bed en hadden seks voor hun eigen plezier. Voor beide seksen veranderde seks-om-de-seks van een verwerpelijk schrikbeeld tot een te tolereren, dus acceptabel alternatief. Meer mannen en vrouwen gingen lustvol met seks experimenteren, ook buiten de kaders van de liefde en de wet. Tot ongeveer 1970 luidde de leus van de adviesliteratuur daarbij: 'mannen moeten zich wat inhouden, vrouwen moeten wat meer durven' (Röling 1990: 90), een leus die kennelijk was afgestemd op vrouwen

die niet en mannen die te snel klaarkomen. Daarna verschoof de interesse van het gezamenlijke seksuele plezier naar het ontdekken van de eigen seksuele lust. Parallel hieraan verschoof ook het liefdesideaal van een romantisch en hoog verheven huwelijksgeluk verder in de richting van individueel geluk en vrije ontplooiing van de partners (Blom 1993; Mahlmann 1991; Swidler 1980). De grotere nadruk op individuele ontplooiing komt begin jaren zeventig ook collectief tot uiting, namelijk in de bewust ontwikkelde apartheid van vrouwenhuizen, vrouwenpraatgroepen, vrouwencafés, etc., in de 'emancipatie door segregatie'-gedachte (vgl. van Stolk 1991).

Onder homoseksuele mannen was seks-om-de-seks het eerst en het meest geaccepteerd geraakt en de vergaande bevrijding van seksualiteit in hun kringen werd ook daarbuiten vaak besproken, zowel met afgunst als met afschuw. De vergelijking met homoseksuelen had ook nog een andere functie, in 1973 onder woorden gebracht door Joke Kool-Smit. Zij zag feministen en homoseksuelen als 'elkaars natuurlijke bondgenoten' die een 'gemeenschappelijke strijd' hebben te voeren:

niet alleen omdat beide groepen worden gediscrimineerd, maar uit een veel dieper liggende overeenkomst tussen de bevrijding van de vrouw en die van de homoseksueel. Beiden eisen het recht op zich niet te gedragen zoals een vrouw of een man dat horen te doen, ze passen zich niet aan bij hun sekserol van sterke man en zachte vrouw (*Opzij* 1973/11: 26).

Bondgenoten in de strijd, jawel, maar, aldus vervolgt Kool-Smit, 'sommige mannelijke homoseksuelen (type van het Reve) zijn nog sterker dan de gemiddelde hetero-man aanhanger van de mannelijkheidsmystiek. En deze groep en de feministen staan lijnrecht tegenover elkaar.' De strijd om bevrijding uit 'hoe-het-hoort' stond kennelijk voorop, maar waar het om seksuele emancipatie ging, daar stonden volgens Kool-Smit vooral lesbische vrouwen model:

...lesbische feministen zouden voor andere vrouwen een voorbeeld kunnen zijn in hun relatie en in het vinden van een eigen identiteit. In relaties zonder man hoeft de warmte immers niet van één partij te komen en kan de erotiek eindelijk los staan van de dominantie (*Opzij* 1973/11: 26).⁶

Uit deze woorden blijkt duidelijk de functie van de vergelijking tussen heteroseksuele en homoseksuele vrouwen (en mannen).

In hun speurtocht naar een bevredigender lustbalans neigden de beide seksen er dus toe, geleid door hun sekse-specifieke definities van lust, tegenovergestelde richtingen in te slaan: mannen richting lustgebonden sek-

sualiteit, richting seks-om-de-seks zoals (gedacht) in de wereld van homo-seksuele mannen, vrouwen richting relatiegebonden seksualiteit waarin dominantie geen plaats heeft en lichamelijke en psychische liefde zijn geïntegreerd, zoals (gedacht) in de wereld van homoseksuele vrouwen. Velen, vrouwen zowel als mannen, zullen hebben ervaren dat hun seksuele verlangen zich ongemakkelijk verhoudt tot hun verlangen naar duurzame intimiteit, en ook dat het aanhouden en onderhouden van een relatie er al met al niet eenvoudiger op was geworden. De gevoelens van onzekerheid, schaamte, schuld, angst en jaloezie, de conflicten, echtscheidingen en andere problemen die met hun op drift geraakte lustbalans gepaard gingen: ze kregen wel aandacht, bijvoorbeeld in de 'sensitivity- en encounterbeweging', maar niet of nauwelijks binnen de vrouwenbeweging waar het aan de orde stellen van de *eisen* die de bevrijding stelde al te zeer indruiste tegen het elan van het verzet en de geest van bevrijding.

Van 'seksuele bevrijding' naar 'seksuele onderdrukking'

Tegen het einde van de jaren zeventig kwam er in een aantal opzichten een eind aan de seksuele revolutie. Het verzet tegen seksueel geweld zwol aan. Uit de studie naar *Opzij* blijkt dat in die tijd behalve verkrachting en aanranding ook seks met kinderen - met name incest - en pornografie onder die noemer kwamen te vallen. Begin jaren tachtig werden daar nog seksuele intimidaties (als ongewenste intimiteiten) aan toegevoegd. Toen de vrouwenbeweging zich tegen seksueel geweld keerde, verschoof daarmee de aandacht van de verschillen in macht en moraal tussen de *generaties* naar die tussen de *seksen*; het verzet tegen de dominante sekse kreeg de boventoon (Van Daalen en Van Stolk 1991). 'Grotere seksuele openheid en meer aanvaarding van de seksualiteit leidde (...) tot het zichtbaar worden van seksueel misbruik' (Schnabel 1990: 16) en mede daardoor verplaatste zich het accent van seksuele bevrijding naar seksuele onderdrukking. Dat gebeurde zo luidruchtig en intens dat het plezier in seks vrijwel uit de belangstelling leek te zijn geraakt. Zowel in de vrouwenbeweging als in de media stond de ellende rond seks in de schijnwerpers en werd het plezier erin verdacht gemaakt door het te brandmerken als 'naar bed gaan met je onderdrukker', ook wel samengebond in de lesbische leus 'meer zon, minder mannen'.⁷ In de vrouwenbeweging raakte een term als 'pottelus bewustzijn' populair als een soort van feministische meetlat. Vrijwel alleen 'zachte', niet op neuken gerichte seks, kreeg nog positieve aandacht:

'Zachte seks' is óók seks. Aan meer erkenning van die 'zachte' pool kunnen vrouwen veel bijdragen. En dat zou niet alleen een bevrijding zijn van onze eigen seksualiteit, maar ook van die van mannen... (de Bruijn 1980: 23/4).

Ook de terugblik op de 'jaren van bevrijding' viel steeds vaker negatief uit:

Het is ontstellend te merken hoeveel mensen zijn blijven steken in het denken van de jaren zestig, althans ten aanzien van seksualiteit. 'Alles moet kunnen,' zo luidt nog steeds hun parool, en dit werkt een tolerantie ten aanzien van dochter-zuster-verkrachting in de hand, die een klap in het gezicht van de slachtoffers betekent (Opzij 1983/2: 14).

De blikverschuiving van bevrijding naar onderdrukking in de eerste helft van de jaren tachtig betekende dat het gevoel van bevrijding vrijwel verdween, maar dat hield niet in dat meer aandacht uitging naar de *eisen* die de bevrijding stelde, zoals bijvoorbeeld het vermogen te onderhandelen over de gewenste lustbalans. Eerst had het verzet tegen de oude moraal die aandacht tot een minimum beperkt, nu fungeerde de morele verontwaardiging over de onderdrukking als barrière. Die verontwaardiging belette ook het zicht op de (seks-specifieke) moeilijkheden die waren verbonden aan de emancipatie van seksuele impulsen en gevoelens. Vooral het publiekelijk aandacht schenken aan die moeilijkheden voor vrouwen viel verkeerd. Dat heette 'individualiseren': het reduceren van mannenonderdrukking tot de individuele problemen van vrouwen. De blik mocht dan zijn verschoven van de andere (oudere) generatie naar de andere sekse (mannen), zij bleef vrijwel exclusief naar *buiten* gericht: in de onderdrukking door mannen lag zowel de oorsprong als de oplossing van alle moeilijkheden.

Deze barrière en dit verzet om emancipatie ook als psychisch proces te zien maakte het zoeken naar een nieuwe lustbalans er uiteraard niet gemakkelijker op, zoals moge blijken uit twee uitersten in dat zoeken. Aan de ene kant ging die blikverschuiving gepaard met een teruggrijpen op de traditie van vóór de seksuele revolutie, bijvoorbeeld in de vorm van een romantisering van oude ik- en wij-gevoelens - van (traditionele) vrouwelijke eigenheid en vrouwensolidariteit - en in een aanval op pornografie als vorm van seksueel geweld. In de lustbalans die hierop aansluit spelen liefde en 'zachte seks' een hoofdrol. Aan de andere kant ging die verschuiving gepaard met een doorslaan van de lustbalans in het aan de traditie tegenovergestelde uiterste. Volgens de traditie hoorden vrouwen slechts seksuele verlangens en fantasieën te kennen *binnen* een romantische en op duurzaamheid gerichte relatie. In de naar de andere kant doorgeslagen lustbalans kan haar seksualiteit pas ontwakken *buiten* zo'n relatie, in vrijwel

anonieme, instant seks.⁸ Het licht van de publieke discussie was op de eerste van deze beide uitersten van de lustbalans gericht, terwijl de tweede vrijwel in het donker bleef - kenmerk van een dubbele moraal. De ironie wil, dat de moeilijkheden verbonden aan de emancipatie van seksualiteit hierdoor werden gereduceerd tot de psychische of relatieproblemen van individuen, dus precies leidde tot de 'individualisering' waar men zo fel tegen was. Hieronder komen de beide uitersten in aparte paragrafen nader aan de orde.

De anti-pornografie beweging

Het uitspreken van een banvloek over pornografie gebeurde op grond van de gedachte dat pornografie een uitwas is van een slechts op mannelijk genot gerichte seksuele moraal, via welke vrouwen op een ondergeschikte, dienende plaats worden gehouden en die voor vrouwen vernederende gedachten en praktijken bekrachtigt. Gedurende de eerste helft van de jaren tachtig waren de acties ertegen talrijk en omvangrijk, soms zelfs gewelddadig. Aan een 'vrouwen tegen porno' demonstratie te Utrecht werd in 1980 massaal deelgenomen. Motto's als 'pornografie is vrouwenhaat' en 'pornografie is seksueel geweld' raakten algemeen bekend. Een ministeriële nota over seksueel geweld uit 1984 keerde zich tégen pornografie en tégen het 'proces van "pornografisering" in de media, in de reclame en in de zogenaamde massalectuur' (p.47). Deze positiebepaling (nog vóór de paniekgolf rond AIDS losbarstte) werd sterk gebaseerd op een romantisch liefdesideaal, en stond daarom haaks op elke openlijke waardering voor seks, en zeker niet voor seks om de seks.

Hoewel pornografie zeker voorbeelden bevat van voor vrouwen vernederende beelden, toch was de afwijzing van het genre als geheel opmerkelijk. De vele acties tegen pornografie wekten veelal de suggestie dat alleen mannen gevoelig zijn voor dit soort zinneprikkeling en dat dus alleen mannen verantwoordelijk zijn voor het proces van 'erotisering'⁹, in de ministeriële nota over seksueel geweld (1984) 'pornografisering' genoemd. Blijkens (ook toen al bekende) gegevens uit experimenteel onderzoek is dat onwaarschijnlijk: beelden en fantasieën over toevallige veroveringen door seksueel actieve en dominante vrouwen bleken ook vrouwen seksueel te kunnen prikkelen.¹⁰

De openbare afwijzing van pornografie door vrouwen is ook opmerkelijk in vergelijking met de houding tegenover prostitutie en tegenover 'geweldsporno' - de fantasieën waarin fysiek geweld de eenvoudige, ultieme oplossing biedt voor de problemen van statusconcurrentie.¹¹ Tegen 'ge-

weldsporno' hebben vrouwen zich niet of nauwelijks gekeerd, terwijl de afwijzing van seksporno veel krachtiger was dan die van prostitutie. In de tweede helft van de jaren zeventig, toen prostitutie als vraagstuk actueel werd, was de vrouwenbeweging ambivalent, maar in de jaren tachtig hebben degenen die het opnamen voor hoeren de geluiden van protest ertegen steeds krachtiger overstemd. De prostitutie is niet alleen verschoond gebleven van acties als die tegen pornografie, prostituées zijn er zelfs in geslaagd een groot deel van de vrouwenbeweging achter zich te krijgen. Toch is ook prostitutie te beschouwen als 'een uitwas van een slechts op mannelijk genot gerichte seksuele moraal, via welke vrouwen op een ondergeschikte, dienende plaats worden gehouden.' Wat betreft de 'consumptie' staat pornografie tot prostitutie als verbeelding tot praktijk, terwijl de 'productieverhoudingen' in de prostitutie ook al ongunstiger lijken: vrouwen lopen waarschijnlijk meer gevaar in een peeskamertje dan op 'de set' of in een studio, terwijl er bij het uit- of afbeelden van seksuele fantasieën in boeken of schilderijen van gevaar geen sprake is. Kortom, het verschil in morele verontwaardiging over pornografie en over prostitutie lijkt niet te begrijpen uit het verschil in de mogelijke schadelijke effecten van produktie of consumptie, noch kan het worden verklaard uit de organisatie van prostituées: *De Rode Draad* werd pas in 1985 opgericht. Behalve als uiting van vrouwensolidariteit¹² was de geringere morele verontwaardiging over prostitutie waarschijnlijk vooral gebaseerd op het argument dat er maar weinig verschil bestaat tussen de verkoop van seks in de prostitutie en de verkoop van seks in een huwelijk, 'om de lieve vrede, of om voor een avondje uit of een nieuwe jurk te bedanken' (*Opzij* 1979/7/8: 41). In deze 'seks-is-werk' visie lijken hoeren een goed inkomen aan een grotere zelfstandigheid te kunnen paren, maar ze zijn toch vooral seksuele objecten, geen seksuele subjecten. Als zodanig vormt de visie een weerspiegeling van de in de jaren zeventig nog steeds tamelijk wijd verbreide opvatting dat mannen rechten op seks met hun vrouw kunnen doen gelden. Zo verklaarde een onderzoeker bij de Amsterdamse zedenpolitie in 1975 nog onbeschaamd: 'Ik ben nu bijna zestig en ik heb mijn vrouw zo vaak verkracht. Ja, als ze niet wou' (*Opzij* 1975/3/4: 38). Naast de 'seks-is-werk' opvatting verschijnt in de jaren tachtig ook een positief gepresenteerd beeld van hoeren als 'stoute' vrouwen die genieten van de seks waaruit ze een inkomen putten; daarin laat zich het vrouwelijke spiegelbeeld van de traditionele (dubbele) moraal herkennen (die in de volgende paragraaf wordt geïnterpreteerd als kenmerkend voor een overgangsfase¹³).

Ook afgezien van een vergelijking met 'geweldsporno', met de over vrouwelijke seksualiteit bekende experimentele gegevens en met prostitutie, wekken de acties tegen pornografie verbazing: zij staan namelijk vrijwel

haaks op het proces van informalisering (de toename van gedrags- en gevoelsalternatieven) en op de daarin besloten 'erotisering van het dagelijks leven' in deze eeuw: de emancipatie van seksuele impulsen en gevoelens die zich als deel van een meeromvattende 'emancipatie van emoties' heeft doorgezet (Wouters 1990: 164). Al deze redenen tezamen lijken de conclusie toe te staan dat die anti-pornobeweging in zijn doorgeslagen vorm de uiting was van een 'emancipatiekramp', van de problemen die met de emancipatie van seksuele gevoelens waren verbonden: de aanval op mannenporno als 'beste verdediging'. Die aanval bedekte en verborg de eigen angst om zichzelf ook als lustsubject te ervaren en te presenteren, maar zij was tegelijk een uiting van die 'angst voor vrijheid' (Fromm 1952).¹⁴

Wat is de prijs van seks?

De afwijzing van seks-om-de-seks fantasieën omdat seks hoort te zijn ingebed in een (romantische) relatie, gekoppeld aan tederheid en genegenheid, werd ook uitgedragen door de intellectuele voorhoede van de vrouwenbeweging, bijvoorbeeld in het themanummer dat het *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* in 1983 wijdde aan het verband tussen porno en seksueel geweld. Slechts één auteur, een vreemde eend in de bijt, betreurde het juist dat in een blad als *Playgirl* in vergelijking met homobladen zo weinig afbeeldingen staan die een kijkgenot opwekken dat 'een plezier in seks (veronderstelt) zonder de ballast van de liefde' (Ang 1983: 433; vgl. Wouters 1984). Andere tegengeluiden, waaraan het in de laatste golf van vrouwenemancipatie nooit geheel ontbrak, ook niet in een blad als *Opzij*¹⁵, gingen minder ver en bij elkaar leek de kracht ervan in het begin van de jaren tachtig geslonken tot marginaal gefluister.

In die marge van het openbaar debat kwamen de moeilijkheden rond de emancipatie van seksuele gevoelens soms min of meer terloops ter sprake. Een van die moeilijkheden bestond, zoals gezegd, uit het doorslaan van de traditionele lustbalans in het andere uiterste. Daar kroop het seksuele verlangen waar het eerder niet gaan mocht, naar een 'seks zonder de ballast van de liefde', maar daarbij moesten de vroegere verbieders - de maatschappelijke moraal en het persoonlijk geweten - kennelijk nog zo krampachtig worden ontweken dat ze als het ware levensgroot afwezig bleven. Seksuele intimiteit werd dan geïsoleerd van alle andere vormen van intimiteit omdat die juist werden ervaren als een obstakel voor het uitleven van seksuele fantasieën, voor het plezier in seks. Dit was het geval bij de vrouw die zei:

Jaren wilde ik geen emotionele betrokkenheid met mannen... Wel pikte ik in die tijd regelmatig mannen op om er een avond mee te vrijen. Dat is me eigenlijk best goed bevallen... Omdat ik geen emotionele betrokkenheid bij die mannen had kon ik ook heel goed voor mijn eigen behoeften opkomen... Er zat ook een gevoel van macht bij. Ik deed waar ik zin in had, nam zelf het initiatief en was heel actief (Groenendijk 1983: 368).¹⁶

Uit zo'n uitspraak blijkt dat in de traditionele verhouding tussen liefde ('emotionele betrokkenheid') en seksueel verlangen méér dan een accentverschuiving heeft plaats gevonden. De prijs van de seks bestaat hier, dramatisch gezegd, uit niets minder dan de liefde. De formulering - vooral het 'omdat' - geeft namelijk aan dat het seksuele verlangen alleen vrijkomt als het romantisch, relationele verlangen radicaal wordt ingesnoerd, even radicaal als vroeger het seksuele. Vandaar dat Renate Rubinstein dit eens 'het nieuwe oppassen' heeft genoemd: 'Mik niet op het geluk, mik op het orgasme' (Rubinstein 1983: 79).

Deze lustbalans vormde als onderstroom het negatief van die welke door de dominante stroming, de anti-pornobeweging, werd uitgedragen. Het is een open vraag hoeveel vrouwen die in het openbaar zich tegen pornografie keerden en daarmee de fantasie van mannen aanvielen, dit in hun privéleven tot op zekere hoogte hebben gecombineerd met een vlucht uit emotioneel betrokken relaties door alleen vluchtige seksuele affaires met mannen aan te gaan. Toch mag worden aangenomen, alleen al op grond van het naast elkaar bestaan van deze uitersten, dat er in deze periode een tweestrijd tussen en in vrouwen moet hebben bestaan; *tussen* vrouwen die zich waagden aan de uitleving van deze seks-om-de-seks fantasieën en vrouwen die dit afwezen. En voor zover vrouwen deze beide kanten in zichzelf aantroffen was het ook een tweestrijd *in* vrouwen. De vraag naar de frequentie en intentie van deze tweestrijd laat zich nauwelijks beantwoorden; ze werd (en wordt) niet gesteld. Niettemin lijken veel gegevens uit onderzoek naar seksualiteit (bv. Kooy 1983; Komter 1985) aan begrijpelijkheid te winnen door ze te interpreteren als de symptomen van de overgangsfasen en tussenposities in de speurtocht naar een bevredigender lustbalans, ergens tussen de uitersten van een 'liefde zonder de ballast (de 'plicht') van seks' en een 'seks zonder de ballast van de liefde'. Omdat vrouwen in heel deze eeuw - vanaf de seksuele revolutie ook volgens de dominante moraal - steeds meer uiting konden geven aan hun seksuele verlangens, zal geen van hen zich helemaal aan deze ontwikkeling en aan de erin besloten tweestrijd hebben kunnen onttrekken.

Lusterstel

In de tweede helft van de jaren tachtig raakte de blik van 'leading ladies' in de vrouwenbeweging wat minder eenzijdig naar buiten, op de onderdrukking door mannen gericht. Zij ontwikkelden een meer relationele visie op onderdrukking, een visie waarin die onderdrukking zowel in de dominante moraal als in de persoonlijkheid is geïncorporeerd via het mechanisme van 'identificatie met de gevestigden'. Als 'onzichtbaar machtsmechanisme', een term van Aafke Komter (1985), trok deze vorm van identificatie vrij veel belangstelling en zo konden ook de hogere eisen, de moeilijkheden en de belasting die de emancipatie van vrouwen en van emoties met zich bracht, ruimer aandacht krijgen. Dat werd treffend uitgedrukt in de titel van de oratie die Christien Brinkgreve schreef als hoogleraar vrouwenstudies: *De belasting van de bevrijding* (1988). In die oratie heeft zij het inzicht dat 'de grotere keuzevrijheid alweer een verplichting tot prestatie is', zoals Hugo Röling het samenvatte (1994: 230), tot uitgangspunt genomen. Zo beziet zij emancipatie tevens als een collectief leerproces waarin zich vanzelfsprekend problemen voordoen:

Het is een ingewikkelde opgave van een 'zich beheerst laten gaan', die zware eisen stelt aan de affectbeheersing, en het valt niet te verwachten dat dit zonder moeizaam leerproces spontaan en 'goed' verloopt (Brinkgreve 1988: 14).¹⁷

In de tweede helft van de jaren tachtig opende deze meer reflexieve visie de mogelijkheden voor verdere emancipatie van seksuele impulsen en emoties. In bladen als *Opzij* groeide er aandacht voor 'de man als lustobject,' betaalde seks voor vrouwen, vrouwen die vreemdgaan, evenals voor 'veilig vrijen' vanwege AIDS. Er waren discussies over SM en over 'gewenste intimiteiten op het werk'. De poging om deze belangstelling commercieel uit te baten door een Nederlandse *Playgirl* op de markt te brengen, werd gekenmerkt door het even voorzichtige als typerende beleid om geen afbeeldingen van 'frontaal naakt' op te nemen; dit werd verdedigd met het argument

dat vrouwen pas de laatste vijf jaar over hun fantasieën spreken. Mannelijk naakt erotiseert niet (...) Het is de macht die mannen erotisch aantrekkelijk maakt, vandaar het succes van de kastelenroman waar de mannelijke partij dokter, succesvol zakenman of ouder vaderfiguur is (*NRC Handelsblad* 21/10/1987).

Toch is in die tijd de golf van publieke morele verontwaardiging over pornografie en andere vormen van seks-om-de-seks weggeëbd. De weerzin tegen het genre was verminderd en de anti-porno beweging werd terugblik-

kend zelfs gekenschetst als een 'vorm van puritanisme' (Meulenbelt, *Opzij* 1988/9: 43). Vanaf het midden van de jaren tachtig kwam er ook een aantal films op de markt, gemaakt door een vrouw, waarin de vrouwelijke acteur doorgaans het initiatief neemt tot de seksuele omgang, en waarin haar seksueel genot een belangrijke plaats inneemt (de Wit 1987).¹⁸

In deze periode werd ook het belang van 'intimiteit' gerelativeerd: 'die behoefte aan intimiteit kan voor vrouwen op verschillende manieren een valkuil zijn', en na enkele voorbeelden van vrouwen die het vrijen met onbekenden, om de seks, juist leuk vinden, volgt de constatering:

Soms is het ook zo dubbel: je wil wél een lekker samengevoel met iemand, je wil wél vrijen met iemand, maar je wil ook weer niet een al te intieme vaste relatie (*Opzij* 1986/7/8: 69).

In 1988 kwam *Opzij* met een themanummer 'vrouwen en lust' en daarin werd deze opstelling verdedigd en versterkt met een felle aanval op de traditionele lustbalans:

In een traditionele vrouwenrol leert de vrouw haar seksualiteit vooral relationeel en intiem te beleven. Uiteraard is dit een hoog goed. Maar het is een amputatie die de traditionele vrouwsocialisatie toebrengt om seksualiteit zo weinig lustgericht te beleven.

Het artikel, vooral gericht op 'de carrièrevrouw die alleen woont', vervolgt met een pleidooi voor 'seks om de seks, wel erotisch en geilheid, geen emotionele betrokkenheid' maar daarop volgt de waarschuwing:

Wanneer het bloed echter kruipt waar het niet gaan kan, en de vrouw toch (stiekum) intimiteit nodig heeft voor een bevredigende vrijpartij, blijft ze zitten met een kater. (...) Na teveel katers houden vrouwen op met deze vrijpartijen. Dan maar zelfhulp, oftewel zelfbevrediging. Dat kan ook lekker zijn (*Opzij* 1988/1: 86/7).

Naar aanleiding van het verschijnen van *BEV*, een 'lustblad' voor vrouwen uit 1989, trekt Renate Dorrestein in haar 'column' deze lijn verder door:

Volgens mij staan we dus aan de vooravond van de individualisering van seksualiteit, een ontwikkeling die heel goed past binnen de toenemende verzelfstandiging van vrouwen en die ook aardig aansluit bij dit tijdperk van video-apparatuur, telefoonseks en speciale sekswinkels voor vrouwen. Maar tevreden ben ik niet met dit beeld. Wat ik hier schets is in feite een exacte kopie van hoe mannen het allang doen: die rennen tussen de middag even naar de peepshow, of slaan op het bedrijfstoilet de hand aan zichzelf (*Opzij* 1989/2: 17).

Dorrestein verzette zich enkele maanden later tegen een indruk die Paul Vennix wekte in zijn proefschrift (onder andere op grond van de bevinding dat de helft van zijn vrouwelijke respondenten herhaaldelijk tegen haar zin vrijt), namelijk dat vrouwen geilheid en klaarkomen lang niet zo belangrijk vinden als tederheid en intimiteit, dat ze zo zijn. Geïrriteerd wijst ze erop dat de sombere geluiden over 'het vrouwelijk orgasme' afkomstig zijn uit onderzoek onder 'uitsluitend gehuwden' en ze besluit:

Volgens mij zijn het vooral de omstandigheden, waarmee het verband gelegd zou moeten worden. In elk geval zou ik persoonlijk niet graag hebben dat naar aanleiding van Vennix' onderzoek ook maar één man de indruk zou krijgen dat het belang van mijn orgasme ooit overschat zou kunnen worden (*Opzij* 1989/6: 25).

Uit het 'grote seks- en relatieonderzoek' dat Iteke Weeda in 1987 voor *Opzij* deed en waarin lezers van het blad worden vergeleken met 'doorsnee' Nederlandse vrouwen, blijkt dat de emancipatie van vrouwen samen gaat met de emancipatie van hun seksualiteit: *Opzij*lezers spelen bijvoorbeeld gemakkelijker met gedachten over meerdere relaties tegelijkertijd, en ze vinden seks (zowel masturbatie als een orgasme) belangrijker. De conclusie luidt dat ze in bepaalde opzichten meer op mannen zijn gaan lijken, hetgeen een 'masculinisering' wordt genoemd. Aan de andere kant wordt tevens een zekere 'feminisering' geconstateerd, en wel op grond van het streven naar 'gelijkwaardiger seks, waarbij juist ook overgave mogelijk is':

Het traditioneel 'vrouwelijke', zoals tederheid, voorspel, verliefd zijn, wordt in dit vernieuwingsproces niet afgezwakt. Maar ook van mannen wordt dit gedrag verwacht. De vernieuwing kan gekenmerkt worden als erotiserende feminisering (*Opzij* 1988/1: 70).

Deze diagnose wordt bekrachtigd door onderzoeksgegevens waaruit blijkt dat 'vrouwen in het algemeen meer zin hebben gekregen, meer prikkels toelaten, makkelijker ook over een en ander kunnen praten' (Voor de USA: Hochschild 1994), terwijl 'mannen in het algemeen "geleerd" hebben om relatie-satisfactie en seksuele gratificatie aan elkaar te koppelen' (Straver e.a. 1994: 154). Tenslotte blijkt ook uit het succes van de *Chippendales* en soortgelijke groepen van 'kanjers' die een striptease-show opvoeren waarbij ze hun G-string aanhouden, dat de vrouwelijke lustbeleving in beweging is. De openbare prikkeling van vrouwelijke seksualiteit is met hun optreden een maatschappelijk geaccepteerd feit geworden.

Dit alles overziend wijzen alle gesignaleerde veranderingen in dezelfde richting: het verschil tussen vrouwen en mannen inzake hun lustbalans - ideaal én praktijk - is in deze periode wat afgenomen. Vanaf het midden

van de jaren tachtig heeft zich een zeker lustherstel voorgedaan, en dus een versnelling in de emancipatie van seksualiteit. Dit herstel bleef niettemin beperkt en het kwam moeizaam op gang, hetgeen (mede) blijkt uit het feit dat bladen die zich op de seksuele fantasieën van vrouwen richtten, bladen als *Playgirl* en *BEV*, geen commercieel succes werden: na enkele nummers (respectievelijk drie en vijf) werden ze weer opgeheven.

Herwaardering van seks én liefde

In de jaren negentig blijkt de voortgang van de emancipatie van vrouwelijke lustbeleving onder meer uit een toename van seks als ingrediënt in het genre van de bouquetreeks, de 'traditionele vrouwenporno', alsook uit de toenemende waardering voor moderne vrouwenporno en voor schrijfsters in dit genre zoals Lydia Rood (vgl. *Opzij* 1995/5). Verder blijkt deze voortgang uit het oplopend aantal vrouwen dat zegt te masturberen; in Nederland in 1990 55% (mannen 82%); in Frankrijk 42%, een verdubbeling in 20 jaar (mannen bleven op 84%)(van Zessen 1991; Hekma 1995). Deze enquêtegegevens worden bekrachtigd door het succes van postorderbedrijven en winkelketens in erotische artikelen voor vrouwen en uit de verkoop van vibrators: 'die neemt de laatste twee jaar met 25 procent per jaar toe, zo leert een rondvraag langs de importeurs' (*NRC Handelsblad* 6/4/1995) en volgens een groothandelaar in seksartikelen worden in Nederland 'jaarlijks een half miljoen vibrators verkocht' (*Het Parool* 13/9/1995). Ook de uitbaters van videotheken meldden een toenemende belangstelling van vrouwen voor pornobanden. Kortom, een weinig lustgerichte seksualiteit lijkt als schrikbeeld aan kracht te hebben gewonnen. Toch zijn tegelijkertijd de geluiden over seks-om-de-seks, de seks die gedijt in anonimiteit, minder opgetogen gaan klinken, en niet alleen waar AIDS in het geding is. Jan Kuitenbrouwer schrijft in *Lijfstijl* (1990: 48/9): 'Sex om de sex is uit. (...) Sex wordt weer gezien als onderdeel van een relatie (zoals het vóór de seksuele revolutie ook schijnt te zijn geweest)' en een stellig kopje uit het erotisch etiquetteboek van Inez van Eijk (1994) luidt: *Seks om de seks is ouderwets*. Ook onderzoek bevestigt: 'Vrije seks wordt weliswaar geen nieuwe zonde, maar boet wel aan populariteit in'. Als ideaal zijn 'liefde en seksueel genot (...) voor de meeste jongeren twee kanten van een en dezelfde medaille en dat geldt zowel voor meisjes als voor jongens' (v.d.Vliet 1990: 65; ook: Vogels & v.d. Vliet 1990). Daarin worden zij gesterkt door hun ouders: 'Voor veel ouders bepaalt de aanwezigheid van een 'relatie' of ze het goed vinden dat een tiener met iemand naar bed gaat. Een aantal van hen geeft aan dat de diepgang en stabiliteit van de

relatie, eerder dan leeftijd of iets anders, seks aanvaardbaar maken' (Schalet 1994: 117). De tieners zelf sluiten seks-om-de-seks geenszins uit,¹⁹ maar voor de langere baan lijkt het ideaal van geliefden die aan elkaar gewaagd zijn, ook in bed, aan kracht te hebben gewonnen. Deze trend blijkt ook uit de toename van het aantal jongeren tussen 17 en 24 jaar dat een slippertje van hun partner als een breekpunt in de relatie zou beschouwen; in 1979 was 41% van hen die mening toegedaan en in 1989/1993 was dat opgelopen tot 63%. Deze trend was het meest spectaculair voor samenwonenden - van 30% naar 65% (CBS 1994: 15).

In de jaren negentig heeft de vrouwenbeweging zich bij deze trend aangesloten onder de nieuwe naam 'power-feminisme'. Van vrouwensolidariteit als axioma werd afstand genomen: de samenwerking en (liefdes)relaties met mannen waren niet langer zonder meer verdacht. Deze opstelling ging gepaard met een in kracht wassende aanval tegen het benadrukken van onderdrukking, zoals gangbaar was ten tijde van de anti-porno beweging. Dat werd nu gebrandmerkt als 'slachtofferfeminisme' en als 'slachtofferisme' afgezworen. De aanval strekte zich ook uit tot het romantiseren van de oude verhoudingen en de traditionele lustbalans van vooral lieflielief. Dat heet nu 'vanille-seks', waarmee een groter aantal smaken en variaties is geaccepteerd, een acceptatie die zich snel verspreidt: 'Meisjes houden niet alleen van zachtjes' luidde de kop boven een bespreking van *Seks voor beginners* (Bezemer & van Eijk 1995) in *De Volkskrant* (11/9/1995).

Ook in de homowereld laten voorgangers in het cultiveren en op de spits drijven van de seks-om-de-seks variant zich de laatste tijd ambivalent tot kritisch daarover uit. Tegenover de lustwinst van 'de gestroomlijnde manier waarop de seks was georganiseerd, ontdaan van onhandige inleidingen en lastige vragen' (p.47) stelt Stephan Sanders (1994) het lustverlies van een seksualiteit zonder passie (p.46), een 'aaneenschakeling (...) van min of meer plichtmatige nummers - wachten, begeerlijk in de houding staan, het strijken van de broek, het hijgen, het ophijsen van de broek...' (p.13). Hier knaagt 'het vermoeden dat hij, ondanks zijn inspanningen niet meer, maar eerder minder vat kreeg op zijn verlangen' (p.18). Deze opvatting komt erop neer dat zonder passie of emotionele betrokkenheid op den duur geen lustvol orgasme mogelijk is, dat de bodem van de put van genot bezaaid is met scherven en kapotjes.²⁰

Over het geheel genomen kunnen de veranderingen in de jaren negentig worden gezien als een opwaardering van liefde en relaties, als een poging om seksuele en relationele verlangens op een ander niveau hechter aan elkaar te binden. Het impliceert een 'afname van de contrasten' en een 'toename van de variaties' in de (ideale) lustbalans (vgl. Elias 1982 II: 260).

Theoretisch overzicht

De emancipatie van vrouwelijke en de inschikking van mannelijke seksualiteit is verre van voltooid te noemen. Er bestaan bijvoorbeeld nog betrekkelijk grote verschillen in emancipatie en informalisering tussen (groepen van) vrouwen. Een van die verschillen betreft het gegeven dat 'jongere en hoog opgeleide vrouwen zich meer gedachten en gevoelens toestaan die onbehoorlijk of ongepast worden gevonden' (Brinkgreve 1995). Een ander gegeven, het verschil tussen de gewaardeerde eigenschappen van de eigen partner en die van een gedroomde partner, wijst op een ambivalentie in de persoon van vrouwen, op een spanning in hun lustbalans. Van de eigen partner worden namelijk vooral traditioneel vrouwelijke eigenschappen gewaardeerd - geen macho, maar lief, zacht, gevoelig, emotioneel, eerlijk, trouw, zorgzaam, toegewijd, gezellig; bij elkaar 62% - terwijl de dromen over een (seks)partner vooral over lichamelijke kenmerken gaan zoals stevig gebouwd, groot, mooi, donker type, sexy; bij elkaar 65% (Brinkgreve 1995). De emancipatie van seksualiteit gaat hand in hand met het loslaten van geromantiseerde verwachtingen en voorstellingen, maar er zijn kennelijk allerlei tussenfasen en overgangsposities. Zo is het veelzeggend dat groepen als de *Chippendales* weliswaar suggestieve bewegingen richting schaamstreek maken, maar dat zowel hun erotische plagerijen, hun body-buildersachtige fysiek als hun koketterie met (kapiteins)uniformen voortborduren op de traditie van kasteel-, society- en doktersroman waarin de dames tegen een man moeten kunnen 'opkijken' alvorens ze zich in diens armen willen nestelen (zie Van Stolk en Wouters 1985: 143-182). Dat 'opkijken' wijst erop dat het verlangen naar (mannen)bescherming diep is geworteld, terwijl het toch is gebaseerd op haar onderschikking. Het naast elkaar bestaan van afschuw van onderschikking aan mannen en verlangen naar hun bescherming, al is het maar in de fantasie, zal veel vrouwen achterdochtig tot afkerig hebben gemaakt ten aanzien van hun relationele verlangens. Een 'sexy' voorbeeld hiervan geeft een man die vertelt over zijn bezoek aan een ontmoetingscentrum voor alleenstaanden:

Ik was aan de praat geraakt met een interessante mevrouw. Ze was iets hoogs bij een groot bedrijf en zag er goed uit. Toen de tent sloot, bracht ik haar naar haar auto. Een grote zwarte BMW en die had ze geparkeerd nogal achteraf tussen de bomen. Ik wachtte tot ze was ingestapt en opeens pakte ze me bij m'n arm en ze stelde voor om even op de achterbank een wip te maken. Ik was stomverbaasd, maar ik wou best. Toen ik even later vroeg waarom zó, zei ze dat ze af en toe wilde neuken maar absoluut geen relatie wilde of iets wat daar op leek, en op die club kon je in ieder geval even zien met wie je te maken had (van Eijk, 1994: 78).

Dit verhaal illustreert het vermoeden dat een onbekend aantal vrouwen, ook zelfstandige vrouwen met een goedbetaalde baan, voortgaat zich op een soortgelijke manier te beschermen uit vrees dat toegeven aan hun relationele verlangens haast als vanzelf (opnieuw) uitloopt op een verslindende afhankelijkheid van een al te zelfopofferende liefde (vgl. Dowling 1982). Wat zich aandient als vrees voor intimiteit, is dus in feite een vrees voor regressie. Niettemin behoort het overwinnen van deze 'angst voor vrijheid' door zich te bevrijden van deze oude, ingebakken neiging tot de noodzakelijke voorwaarden voor het ontwikkelen van een wat gematigder en stabielere lustbalans.

Een andere voorwaarde voor de ontwikkeling van zo'n lustbalans sluit hierop aan: het is de voortgaande verankering van het principe van wederzijdse instemming - 'nee' krijgt voorrang -, opdat het onderlinge vertrouwen dat de speelruimte voor seksualiteit vergroot, kan groeien. Dat de veranderingen in de richting van een dergelijke verankering gaan is onweersproken. Overal, zowel bij het flirten, in bed of waar ook in de omgang tussen de seksen heeft 'nee' aan kracht gewonnen.²¹ Hetzelfde geldt voor het 'ja' van degenen wier 'nee' nu serieuzer wordt genomen want ook de (seksuele) wensen van vrouwen hebben aan kracht gewonnen: mannen blijken 'sterker [te] zijn gericht op clitorale stimulatie' en hun afkeer van beffen is aanzienlijk afgenomen - van meer dan de helft in het begin van de jaren zeventig tot zo'n 20% tien jaar later (Vennix en Bullinga 1991: 57). Steeds meer mannen hebben dus geleerd om te genieten van haar genot, althans om rekening te houden met haar seksuele verlangens, terwijl veel vrouwen zich verder hebben opengesteld voor seksuele fantasieën en prikkelingen (Vennix 1989). Of en in hoeverre mannen in de loop van deze omschakeling bij wijze van 'inschikkingskramp' aan lustverlies of zelfs impotentie hebben geleden is nooit onderzocht. De eerste keer dat dit thema in *Opzij* aan de orde kwam was dat honend: in een quasi interview van Renate Dorrestein met 'de laatste potente man' wordt deze tenslotte gewelddadig (1983/5: 16). Vier jaar later nam Anke Manschot de vraag of 'emancipatie mannen impotent zou maken' wat serieuzer, maar haar antwoord ging voorbij aan de mogelijkheid van impotentie als overgangsprobleem bij inschikking: 'Een gelijkwaardige relatie is juist een belangrijke pijler voor seksuele tevredenheid. Want pas dan kan seksualiteit bevrijd worden van nevenbedoelingen zoals machtsvertoon. Dan doe je het gewoon omdat het lekker is. En wat valt er dan nog te falen?' (1987/1: 46-48). Kortom, het onderscheid tussen 'veilig vrijen' en 'emotioneel veilig vrijen' (Orbach 1994: 110) is voor beide seksen van belang.

De emancipatie van vrouwelijke en de binding van mannelijke seksualiteit zal zeker zijn gestuwd door publicaties (zoals die van Vrouwenstudies

en *Opzij*), door acties (zoals die tegen seksueel geweld en intimidaties) en door wetgeving (zoals het strafbaar stellen van verkrachting in het huwelijk), maar nog signifikanter ter verklaring van dit proces lijkt de tang waarin mannen terecht zijn gekomen: aan de ene kant werd hun verlangen naar duurzame intimiteit eerder en sterker onderworpen aan meer of minder rigoureuze inbreuken erop zoals verlatingen en echtscheidingen of de dreiging daarvan, en aan de andere kant raakten zij voor de vervulling van hun eigen seksueel verlangen steeds afhankelijker van hun talent om het hare te wekken en aan te wakkeren. In dit blinde, ongeplande proces is het principe van wederzijdse instemming in de laatste decennia dermate in het heersende figuratie-ideaal verankerd dat de omgang tussen de seksen zowel voorzichtiger als subtieler is geworden. En - opnieuw ironie - juist vanwege de daarvoor vereiste sensitiviteit en (bed)achtzaamheid zijn het erotisch bewustzijn en ook de erotische spanning in de omgang uitgebreid en hoger opgevoerd.

In de hier geschetste processen van emancipatie en inschikking en daarmee samenhangende veranderingen in dominante lustbalans doen zich enkele patronen voor. Het zijn regelmatigheden die zich in alle processen van integratie en civilisatie voordoen, en ze komen hieronder nader aan de orde.

1. Lustangst: sociale en seksuele diepte- en hoogtevrees

Het eerste patroon houdt verband met het mechanisme van 'identificatie met de gevestigden'. Het belang van deze psychische barrière voor het ontwikkelen van een lustbalans die op een hoger niveau hechter is geïntegreerd, kan worden geïllustreerd aan de hand van een passage uit een Nederlands adviesboekje - een 'Kanarie-boekje' over verloven - uit de jaren vijftig:

Daar zit een verloofd paar in een sleetje van de rutschbaan. Het karretje wordt langzaam omhooggetrokken en gaat vervolgens in vliegende vaart de steile helling af naar beneden. Andere paartjes in andere sleetjes vallen elkaar lachend en gillend in de armen, waarbij de schone sexe als het ware bescherming zoekt bij het sterke geslacht. Maar de twee in zichzelf gekeerde verloofden durven dat niet. Zij zetten zich beide schrap in de hoeken van hun bankje. Zij klemmen de tanden en de lippen op elkaar en willen niet bekennen, dat ook hun de schrik om het hart slaat, als zij de helling afgieren. Als op het einde van de rit de karretjes tot stilstand worden gebracht en de andere paartjes stijf gearmd naar een volgende vermakelijkheid op stap gaan, zeggen de twee in zichzelf gekeerden tot elkaar: "Er was eigenlijk niets aan; het is zonde van het geld!" Nu, zonde is het inderdaad,

want zij hebben gezondigd tegen de regel, dat verliefde mensen zich bij zulk een gelegenheid weleens wat verder mogen laten gaan dan wanneer zij in serieus gezelschap zijn. Dat is een zonde tegen de verloving (*Kanarie-boekje* 212: 14/15).

In dit boekje wordt deze lustangst als volgt geïnterpreteerd: 'Veelal is dat het gevolg van een verkeerde opvoeding, die hun dictatoriale ouders hun hebben gegeven... Het zijn de dictatoriaal opgevoede jonge mensen, die zich steeds afvragen: "Mag dat wel?" of "Is dat wel toegestaan" (...) zij komen nooit eens goed los' (p. 13/14). De verklaring wordt hier gezocht in de verhouding tussen jonge mensen en ouderen, maar voor veel lustangst in de verhouding tussen de seksen gold en geldt hetzelfde: ook daar verklaart de ongelijkheid in de verhouding tenminste voor een deel de grotere moeilijkheid voor vrouwen om plezier te beleven aan een lustbalans met meer seks. Het is de angst voor 'de zonde' van emancipatie, voor de gevolgen van het afleggen, al was het maar in de fantasie, van de ondergeschikte houding; het is, kortom, een 'angst voor vrijheid'.²² Uit angst te zullen 'doorslaan' als ze zich eens wat verder laten gaan en dan zichzelf én de relatie te verliezen, 'slaan ze dicht'. Hun machtsbronnen, hun identiteit, hun hele persoonlijkheid is te sterk verweven met de oude verhouding tussen de seksen, dus ook met de oude balans tussen relationele en seksuele verlangens. In dit opzicht lijken homoseksuele vrouwen meer op heteroseksuele vrouwen dan op homoseksuele (en heteroseksuele) mannen:

Emotional involvement is the context within which most lesbian sexuality takes place. Lesbian couples indicate that closeness is more often a reason to have sex than arousal or orgasm. Monogamy is preferred by the majority of lesbians and most respondents act accordingly (Schreurs 1993: 61).

En veel lesbische vrouwen vertelden moeite te hebben met het nemen van initiatief of met het verleiden van hun partner:

Das Bedürfnis, auch nur den leisesten Anklang an Dominanz, Macht oder männliches Sexualverhalten zu vermeiden, und die Ablehnung eines Verhaltens, welches als Imitation der Heterosexualität angesehen wird, wurden dabei oft als hemmende Faktoren erwähnt (Schreurs 1993a: 333).

Deze moeilijkheden en belemmeringen, verbonden aan de lustbalans van vrouwen, vormen kennelijk de psychische neerslag van de ongelijke machtsverhouding tussen de seksen; nog steeds vormt die een forse barrière voor de verdere emancipatie van seksuele impulsen en emoties. Deze barrière in het emancipatieproces van vrouwen zou men als sociale en psychische (lees ook: seksuele) 'hoogtevrees' kunnen omschrijven (Wou-

ters 1990: 74/5 en 98). Wat het inschikkingsproces van mannen betreft kan deze barrière sociale en psychische (lees ook: seksuele) 'dieptevrees' worden genoemd, een vrees voor het verlies van traditionele bronnen van macht en identiteit die, samen met de ermee gepaard gaande jaloezie en verlatingsangst, verhindert dat mannen zich de genoegens van een omgang met haar in grotere gebondenheid - de 'beschaafder' bevrediging die dat kan geven, kunnen voorstellen. Een voorbeeld van iemand die met deze 'dieptevrees' worstelde betreft een man die samen met zijn vrouw wel eens pornografie bekijkt en getroffen werd door een enorme steek van jaloezie toen zijn vrouw op een keer zei: 'Gek, ik ben nu 31 jaar en toch ken ik alleen maar jouw pik.' En hij vervolgde met een voorbeeld van de enorme kloof die er volgens hem bestond tussen zijn gevoel en zijn verstand:

Laatst vroeg ze bijvoorbeeld of ik vast aan haar kant van het bed wilde gaan liggen, zodat het lekker warm is als ze erin komt. Dat deed ik, waarom ook niet, maar ik voelde me wel idioot. Ik dacht: "Gelukkig kunnen mijn vrienden mij niet zien, die zouden zich bescheuren, dat Karelkje voor kruik speelt!" (van Stolk en Wouters 1985: 140 en 264/5).

2. Drie typen: radicalen, gematigden en trendvolgers

Het tweede patroon vloeit voort uit het feit dat emancipatie en inschikking, en daarmee elke verandering in de gangbare verhouding tussen liefde en seks tevens een (collectief en individueel) leerproces is, waarin zich tempo- en accentverschillen voordoen, op grond waarvan zich groeperingen aftekenen: altijd zijn er wel gematigden, radicalen en trendvolgers dan wel conservatieven (vgl. van Stolk 1991: 59-60). Deze indeling valt ook te herkennen in de drie typen die Wil Zeegers aantrof onder de respondenten van een onderzoek naar positieve kanten van seksualiteit, onder mannen en vrouwen die werden geselecteerd omdat zij hun seksleven positief waardeerden. De drie typen zijn tevens drie scenario's die zich voordoen wanneer de eerste schreden op het pad van liefde en seks zijn gezet:

In het vervolg hiervan tekenen zich verschillende mogelijkheden af: men berust in de grenzen van de partner en stelt zich tevreden met het bereikte. De tweede weg bestaat uit het steeds verder overschrijden van de grenzen, het pad van de lust. De derde oplossing bestaat uit het behouden of weer doen opleven van de seksuele spanning en uitdaging in het contact met de huidige partner (p.140).

Op basis van deze scenario's en van het door zijn respondenten gerapporteerde seksleven kwam Zeegers tot een indeling in drie typen:

De lustbalans van *type 1* staat sterk in het teken van het verlangen naar duurzame en vanzelfsprekende intimiteit. Hun seksuele handelingen en hun seksuele beleving zijn gericht op besteding van de relatie; ze doen 't zoals ze het leerden doen toen ze nog elkaars grenzen aftastten: 'Binnen het maatschappelijk gewoel en de wisselvalligheden van persoonlijke posities en sociale identiteiten biedt het gezin, en daarbinnen de seks een *oase van stabiliteit en voorspelbaarheid*, een gebied waar men weet waar men aan toe is en weet wie men is' (p.131).

De lustbalans van *type 2* is sterk seksgericht. Het gaat om mensen voor wie het zoeken naar een bevredigender lustbalans permanent is geworden, die aan het experimenteren zijn geslagen en zijn voortgegaan met het opzoeken en opbouwen van erotische en seksuele spanning in situaties of scenario's. Deze mensen raken betrokken in een *dynamiek van de lustbeleving* waarin zich hun seksueel verlangen verzelfstandigt, zich toespitst of verbijzondert, terwijl 'gepasseerde stations' aan lust inboeten:

Ik denk dat één ding wel eens jammer is; dat wij op seksgebied al zo vreselijk veel gedaan hebben, en meegemaakt. Als ik naar collega's van mij kijk die meisjes zien lopen met korte rokjes, dan zeggen mijn collega's: "Goh, wat een lekker wijf!" Dan denk ik "je moest eens weten wat ik al gezien en gedaan heb". Begrijp je? Die hebben die fantasie nog, dat heerlijke van "God! Hoe zou die er onder haar panty uitzien?" Die fantasie heb ik eigenlijk niet meer zo. Omdat ik erg veel meegemaakt heb (p.119).

De lustbalans van *type 3* is relatie- en seksgericht: 'Lust en nabijheid zijn hier op intrinsieke wijze met elkaar verbonden. Ook het overgeven aan de lust heeft hier de betekenis van openhartigheid (...) In het zich laten gaan, en de wetenschap dat de partner dat ook doet, in het tonen van een zekere 'kinderlijke' onbevagenheid en het verlies van schaamte jegens elkaar, wordt het gevoel van wederzijds contact en waardering geactualiseerd (p.138/9).

Deze vorm van seks heeft een 'persoonsvergrotenende' werking en daarom noemt Zeegers haar 'heilzaam', een typering die herinnert aan de 'synergie' van het 'open huwelijk' (O'Neill & O'Neill 1973).

Deze drie typen laten zich het beste begrijpen als de producten van de huidige overgangsfase: type 1 vertegenwoordigt een meerderheid van trendvolgers; type 2 de radicalen, en type 3 de gematigden. In de seksuele revolutie en daarna hebben de gematigden geleerd hun verlangen naar duurzame intimiteit te combineren met hun seksuele verlangens, terwijl de radicalen doorsloegen in de richting van die seksuele verlangens. Ze gingen verder waar trendvolgers niet of nauwelijks durfden te gaan. Geconfronteerd met de nieuwe mogelijkheden sloegen sommige trendvolgers juist

dicht, uit angst voor jaloezie, verlating en eenzaamheid, uit angst niet alleen hun relatie en hun reputatie maar ook 'zichzelf' te verliezen. De gevaren die van oudsher aan seks waren verbonden mochten dan zijn verminderd, voor hen bleven de angsten die bij die gevaren hoorden hun kop opsteken - een voorbeeld van een 'cultural lag'. Zo bleven ze dus behoudend waar gematigden en radicalen voorgingen in de emancipatie van seksualiteit.

Men zou verwachten dat de beide seksen ongelijk over de drie typen verdeeld zijn, al was het maar omdat zowel de gevaren als de angsten rond seks (verkrachting, ongewenste zwangerschap, etc.) voor vrouwen groter waren (en zijn) dan voor mannen. Bovendien fungeerde seks voor veel vrouwen tevens als een belangrijk machts- en bindmiddel (als verleidingsmiddel, beloning en straf - 'pielstraf'), dus als belangrijke bron van identiteit. Op grond daarvan mag verwacht worden dat ook de angst om dat traditionele vrouwelijke patroon los te laten groter is (geweest).²³ Toch zijn de verschillen tussen de seksen minder belangrijk geworden en is die relatie zelf centraler komen te staan naarmate wederzijdse instemming krachtiger ingang vond als uitgangspunt zowel in de verhouding als in de seks. Het onderzoek van Zeegers toont dit aan: 'de heilzame vorm van seks is geen persoonlijk kenmerk, maar een kenmerk van de interactie met de partner,' dus van de relatie (p.140). Dit belangrijke gegeven betekent dat er evenveel mannen als vrouwen tot type 3 gerekend moeten worden. Het betekent ook dat de ontwikkeling van zo'n lustbalans, van grotere onbevangenheid en openhartigheid in (seksueel) gedrag en gevoel, sterker een relationeel zowel als een individueel proces is geworden (voor de USA, zie Swidler 1980).

3. Fasen in processen van emancipatie, inschikking en integratie

De verschuiving in de collectieve ervaring van een seksuele bevrijding naar een onderdrukking door mannen aan het einde van de jaren zeventig valt niet te begrijpen uit het bestaan van seksueel onrecht alleen; dat was er immers allang en bovendien wijst het voorafgaande gevoel van bevrijding erop dat dit onrecht juist wat was verminderd. Zoals de verworvenheden van de ene generatie de alledaagse vanzelfsprekendheden van de volgende worden, zo kan ook het gevoel van bevrijding waarmee emancipatiewinst gepaard gaat omslaan in het tegendeel als die winst eenmaal als een historische verworvenheid geldt: dan kan een gevoel van onderdrukking en belasting gaan domineren (hierboven bleek overigens kan dit ook binnen één generatie kan gebeuren). Dit verwijst naar een derde patroon in

processen van emancipatie en inschikking. Een voorbeeld uit de jaren dertig, toen de nadelen en de belasting van de bevrijding eveneens sterk werden benadrukt, bestaat uit de volgende terugblik:

Door de gelijkstelling hebben beide geslachten zeer zeker gewonnen aan wederzijdsch begrijpen en bewuste vredelievendheid der onderlinge betrekkingen, maar ze hebben veel verloren aan geluk (Haluschka 1937: 178)

Bekijk de photo's van het strandleven maar eens. Op zichzelf beschouwd volkomen onschuldig, maar fataal in hun effect, omdat ze, door gebrek aan afstand en eerbied, de liefde hoe langer hoe meer berooven van de poëzie, van den fijnen innerlijken bloei en van geestelijken inhoud. Ze wordt hoe langer hoe meer tot niets dan instinct of tot dubbelzinnige vriendschap (Haluschka zj: 26).

In een periode waarin het gevoel van bevrijding overheerst zal de uit deze woorden sprekende lustangst alsook romantisering van de verhoudingen en de lustbalans van vóór de 'roaring twenties' - 'toen was geluk... heel gewoon', óók toen - slechts in de marge van het openbaar debat worden geuit. Dat was het geval in de 'roaring twenties' en in de jaren zestig en zeventig; in die perioden werd collectief emancipatiewinst geboekt, anders gezegd, de dominante maatschappelijke druk kwam van *onder*. In dergelijke fasen van emancipatie en verzet ligt de nadruk dan ook op de winst voor het wij- en ik-gevoel en wat dan overheerst is het gevoel van *bevrijding* uit het keurslijf van de oude gezagsverhoudingen, een bevrijding van de dwang die uitging van de figuraties die de traditionele moraal belichamen. Veel van wat eerder pech heette wordt in deze fase ervaren als onrecht.

Wanneer dan de conjunctuur verandert en daarmee ook het verlangen naar herstel van de gezagsverhoudingen en van de moraal alom groeit, dan is weer een fase van inschikking en berusting aangebroken (voor deze fasen, zie Wouters 1990). In die fase komt de dominante maatschappelijke druk weer veel ondubbelzinniger van *boven* en zijn de collectieve emancipatiekansen verminderd of verdwenen. Dan is tevens de tevoren behaalde emancipatiewinst min of meer vanzelfsprekend geworden en is de nadruk daarmee sterker komen te liggen op de dwang te moeten voldoen aan de nieuwe gezagsverhoudingen en de eisen van een grotere zelfkennis, mensenkennis en wendbaarheid in het sociale verkeer. Het tegemoet komen aan die eisen was een voorwaarde voor het kunnen binnenhalen van de emancipatiewinst, maar pas als de druk van boven dominant is geworden en daarmee de gevoeligheid voor de dwang die van de nieuwe verhoudingen uitgaat is gestegen, worden ze ook als eisen ervaren. Deze gevoeligheid leidt dan tot een perspectief waarin de nadruk collectief komt te liggen op het verlies van oude wij-gevoelens en op de *verdrukking* van het wij- en ik-

gevoel. Op de vraag met pech of onrecht te maken te hebben zal pech (en dus berusting) in deze fase doorgaans het voordeel van de twijfel krijgen.

In beide perioden was het huwelijk een van de betrokken figuraties. Vooral in fasen van emancipatie wonnen de wensen en belangen van individuen aan betekenis en verloor het Victoriaanse ideaal van een hoog verheven geestelijke liefde aan kracht, tegelijk met de eis de instandhouding van het huwelijk steeds voorrang te geven - een verschuiving van de wij-ik-balans (Elias 1991) richting ik. Bovendien kwam in de jaren zeventig door instellingen zoals de Bijstand en andere sociale zekerheden een 'gemoedsrust van de verzorgingsstaat' tot stand, op grond waarvan veel vrouwen zich uit het keurslijf van hun huwelijk hebben bevrijd (van Stolk & Wouters 1983/5). In de jaren tachtig en negentig, toen collectieve emancipatiekansen weer waren verdwenen en de druk van boven weer duidelijk dominant was, hebben ook het huwelijk zowel als andere vormen van het verlangen naar duurzame intimiteit aan kracht en betekenis gewonnen - een verschuiving van de wij-ik-balans richting wij. In deze laatste fase van inschikking en berusting zal dat verlangen bovendien nog zijn versterkt door de afslanking en bedreiging van de verzorgingsstaat waardoor de op die staat geënte gemoedsrust werd aangetast.

Van iets grotere afstand bezien valt er in deze fasen een beweging in een bepaalde richting te constateren: het blijkt een spiraalbeweging waarin de *beide* kanten van de wij-ik balans, de beide kanten van bevrijding *en* onderdrukking of belasting steeds hoger werden opgevoerd. Daaruit bestaat het derde patroon in de samenhang tussen veranderingen in de heersende verhoudingen en in de dominante lustbalans. Aan de ene kant breidde het spectrum van geaccepteerde gedrags- en gevoelsalternatieven zich uit, maar een gerespecteerd gebruik daarvan stelde aan de andere kant steeds hogere eisen aan de gedrags- en gevoelsregulering, en hoewel de nadruk dan weer op de ene kant ligt en dan weer op de andere, bij elkaar zijn ze het beste te begrijpen als fasen in de integratieprocessen van klassen en seksen binnen staten (Wouters 1990, 1995a en b; zie ook Goudsblom 1991; de Swaan 1995).

4. Toenemende tweestrijd en ambivalentie

Tegelijk met de vermindering van ongelijkheid en het aan kracht winnen van gelijkheidsidealën zijn intieme verhoudingen afhankelijker geworden van ieders zelfregulering: het is zaak met elkaar te onderhandelen over essentialia van de verhouding zoals de voorwaarden en de koers als twee kapiteins op één schip en tegelijk de liefde in stand te houden. Anders ge-

zegt: 'seks en liefde zijn geen gegevenheden meer, maar talenten waarmee gewerkt moet worden' (Schnabel, 1990: 16). Daarom zijn zowel de kunst van het dwingen en zich laten dwingen als de kunst aan die dwang te ontsnappen of te ontstijgen, hoger opgeschroefd, en ook zijn conflicten in intieme verhoudingen geaccepteerd geraakt. Volgens de oude idealen waren er geen conflicten - met vrouwelijke lijdzaamheid wist zij die te voorkomen - en als ze zich voordeden, dan hooguit bij wijze van natuurverschijnsel, verfrissend als een onweer. Sedert de jaren zestig heeft zich de kunst van het 'conflictmanagement' ontwikkeld: het intiem samenleven werd 'einem konflikträchtigen Balanceakt' (een conflictzwangere balanceerkunst, Mahlmann 1991: 327; voor de USA: Swidler 1980). Alleen al daarom werd het verlangen te kunnen opgaan in het liefdesspel sterker ervaren. Het werd steeds openlijker gerekend tot een van die ultieme vormen van ongecompliceerd en ongerefleeteerd bestaan - 'domweg gelukkig'; in de woorden van Lacan: 'I think where I am not, therefore I am where I do not think' (in Bénoist 1978: 17). Tegelijk lijkt het streven naar een lustbalans die wat stabiel en gematigder is over het geheel genomen aan kracht te hebben gewonnen.

Omdat niemand zich de egalitaire omgangsidealen ineens eigen kan maken, laat staan er zich steeds naar gedragen, zijn mensen ook krachtiger onderhevig geraakt van een tweestrijd tussen oudere en nieuwere omgangsvormen en machtsbronnen. Als het er op aan komt en een conflict hoog oploopt, dan lijkt de meerderheid van de mensen 'van boven' egalitair en 'van onder' traditioneel. Mannen appelleren dan aan de oude vrouwelijke lijdzaamheid en onderschikking en doen dus een beroep op de 'oude' identiteit van hun vrouw in een poging die weer naar 'boven' te krijgen, terwijl vrouwen dan steeds vaker een beroep doen op de 'nieuwe', op gelijkheid en inschikking gerichte identiteit van een man in een poging om die dieper naar 'onder' in zijn persoon te doen doordringen. Discussies zoals die over seksuele intimidaties, verkrachting in het huwelijk en 'date-rape' kunnen worden opgevat als speurtochten naar manieren van toenadering en afwijzing die voor beide seksen acceptabel zijn. Ze stimuleren een verdere seksualisering van liefdesrelaties en een erotisering van seks. Ook deze speurtocht naar een opwindende zowel als bevredigende lustbalans, onder vermijding van de extremen van emotionele wildheid en emotionele verdooving, stuwt de tweestrijd en stimuleert ambivalente gevoelens: de hogere eisen aan de emotieregulering zal zowel het verlangen naar grotere intimiteit in een liefdesrelatie hebben opgeschroefd alsook het verlangen naar een ongecompliceerde seksuele relatie waarin de druk van deze eisen afwezig is of verwaarloosbaar, zoals bij *one night stands*. Deze ambivalentie is (samen met een steeds bewuster en calculerender emotieregulering als bron

van macht en (zelf)respect) kenmerkend voor processen van afnemende segregatie en toenemende integratie tussen de klassen en de seksen. Hierin vinden we het vierde zich herhalende patroon in de samenhang tussen veranderingen in de heersende verhoudingen en in de dominante lustbalans: zo lang die integratieprocessen zich in dezelfde richting doorzetten, valt te verwachten dat ook deze ambivalente gevoelens aan kracht zullen winnen en dat dus ook de beide verlangens die de lustbalans vormen, die naar duurzame intimiteit en die naar seks, in intensiteit zullen toenemen.²⁴ Daarom zijn naakt en seks in de media nog steeds in opmars (voor Duitsland, zie König 1990) en zal deze trend zich doorzetten; ze bieden de belofte en stimuleren het verlangen naar onbevangen lichamelijkeheid en naar een harmonieus gecombineerde aandacht voor persoon en lichaam, voor 'binnen- en buitenkant' in intieme handelingen. Omdat valt te verwachten dat de druk tot verhoogde sensitiviteit bij grotere gelijkheid tussen de seksen zal toenemen, zullen die verlangens, het erotisch bewustzijn en de erotische spanning ook daar worden uitgebreid en opgevoerd. Maar omdat het ideaal als persoon én als lichaam te worden gekend en bemind tevens aan kracht zal winnen, zullen de beide verlangens in oplopende ambivalentie verbonden blijven. Dit komt neer op: méér verlangens, meer strijdige verlangens en dus per saldo minder vervulling of bevrediging ervan..., tenzij mensen er (opnieuw) in slagen om met de contradicties op speelse manieren om te gaan.

Noten

* Met dank aan Tom Inglis, Jon Fletcher, Richard Kilminster, Peter Stearns, Bram van Stolk en Nico Wilterdink voor hun stimulerende commentaar.

1. De bedoelde ontwikkeling is omgekeerd aan die welke uitmondde in de Victoriaanse moraal: 'Victorians sought to control the place of sex in marriage (...) by urging the desexualization of love and the desensualisation of sex' (Seidman 1991: 7).

2. De seksuele revolutie bestaat daarom volgens velen vooral uit het wegvallen van de enorme afstand die was gegroeid tussen het openbaar opgehouden front en wat mensen daarachter privé uitspookten (bv. Bailey 1994).

3. Mijn studie van dit blad leunt sterk op die van Bram van Stolk, die mij zijn aantekeningen en fotokopieën ter beschikking stelde. Dank Bram!

4. Naast het 'normale' probleem van het zo goed mogelijk uiteen houden van veranderingen in de maatschappelijke standaard ofwel in de lustbalans als ideaal (met al de kortstondige 'media-hypes') en in die balans als praktijk, treedt daarbij nog als extra complicatie op dat studies naar seksualiteit doorgaans geen of weinig aandacht besteden aan de relatie en de liefde (bv. Kooy 1968, 1983; Van Zessen 1991), terwijl omgekeerd hetzelfde geldt. De beide soorten onderzoek zouden zelfs andere soorten respon-

denten aantrekken (Schreurs 1993a: 332). Voor zover studies naar relaties ook aandacht aan seks besteden, dan toch niet aan het verband en de spanning tussen seks en liefde, noch aan de relatie tussen sociale en psychische processen (bv. Blom 1993; Komter 1985; Hatfield & Rapson 1994; den Uyl 1995; Zwaan 1993).

5. Arend Jan Heerma van Voss wees mij op een artikel van hem uit 1983 dat als ondertitel 'op zoek naar de lustbalans' draagt. De betekenis van het begrip verschilt; het gaat niet om de (spannings)balans van seks en liefde, maar lust staat er tegenover onlust als winst tegenover verlies en het begrip balans heeft slechts de beperkte boekhoudkundige betekenis van een dagelijks bijgehouden emotionele verlies- en winstrekening (Heerma van Voss 1992). Deze boekhoudkundige opvatting vertoont veel overeenkomsten met die welke Arlie Hochschild signaleert in Amerikaanse adviesliteratuur voor vrouwen, in boeken met titels als *Having It All*, *The Cinderella Complex* en *The Total Woman*. Hochschild typeert de erin aangetroffen berekenende instelling als 'the commercial spirit of intimate life': '...modern advice books reaffirm one ideal (equality) but undermine another (the development of emotionally rich social bonds)', op grond waarvan zij naar Max Weber verwijst met zinnen als: 'The ascetic self-discipline which the early capitalist applied to his bank account, the late twentieth-century woman applies to her appetite, her body, her love. The devotion to a "calling" which the early capitalist applied to earning money, the latter day woman applies to "having it all"' (Hochschild 1994: 3/13). Overigens, het begrip lustbalans heb ik ontleend aan Elias (1982,II: 255) die ook het begrip lusteconomie introduceerde: 'De angstspanning is evenals de hele lusteconomie verschillend in iedere menselijke figura-

tie, in elke maatschappelijke laag en in elke historische fase' (1982,II: 338).

6. Ook Anja Meulenbelt heeft aan deze ontwikkeling bijgedragen. Een paar maanden nadat Kool-Smit de geciteerde woorden publiceerde annonceerde zij haar liefdesverhouding met een vrouw onder de titel 'Homosex en feminisme' (*Opzij* 1974/3: 7/9).

7. In 1976 zegt een van de twee door Jeanne Doomen voor *Opzij* geïnterviewde lesbische vrouwen: 'We worden geïnterviewd omdat we lesbisch zijn en omdat we met vrouwen vrijen (...), terwijl het een heel normaal uitvloeisel is van als je jezelf belangrijk gaat vinden en als je niet meer in onderdrukkende situaties wilt leven' (1976/10: 4-6). In 1980, in haar *Vrouw en seksualiteit. Tien jaar na een seksuele revolutie*, excuseert Gerda de Bruijn zich voor het ook aan de orde 'moeten' stellen van mannelijke seksualiteit: 'Omdat de meeste vrouwen er nog [sic!] de voorkeur aan geven met mannen te vrijen, kunnen we niet over "haar" seksuele bevrediging praten zonder in te gaan op "zijn" vormgeving aan seksualiteit.'

8. In dit verband zou ook het propagere van alleen-leven begrepen kunnen worden (bv. *Opzij* 1984/2: 24-27).

9. De emancipatie van seksuele gevoelens wordt behalve 'erotisering' en 'pornografisering' ook wel 'seksualisering' genoemd: 'Mensen die sterk seksualiseren, creëren de vele seksuele prikkels die zij waarnemen zelf, in een actief proces. Men bekijkt de wereld door een seksuele bril, fantaseert veel en zoekt prikkelende situaties op' (van Zessen 1991: 120). Van hier naar de veronderstelling dat 'geseksualiseerde' lieden seksueel gepreoccupeerd zijn, is maar een kleine stap. De uitdrukking 'emancipatie van seksuele gevoelens en impulsen' wil die pejoratieve betekenissen vermijden. Deze emancipatie betekent dat de betreffende impul-

sen en emoties tot het centrum van de persoonlijkheid - het bewustzijn - worden toegelaten en op grond daarvan dus aan bod *kunnen* komen.

10. Uit dit onderzoek is namelijk aanneemelijk geworden dat zowel vrouwen als mannen sterker seksueel opgewonden raken door fantasieën en beelden over een toevallige seksuele affaire dan die over echtelijke of gekochte seksuele omgang (Fisher and Byrne 1978), dat er geen verschil is in de seksuele opwinding van vrouwen bij fantasieën over 'casual' en 'committed' seks (Mosher and White 1980), en dat vrouwen net als mannen sterker opgewonden raken van beelden en fantasieën over door de eigen sekse of henzelf geïnitieerde en gedomineerde seksualiteit (Heiman 1977; Garcia e.a. 1984; later ook: Dekker 1987: 37; Laan 1994). Verder is door onderzoek aanneemelijk gemaakt dat het verschil tussen de seksen in de beleving van pornografie verminderde en ook bij vrouwen eerder opwinding en minder conflicten of schuldgevoel opriep naarmate zij hun seksuele gevoelens net als mannen vrijer hadden kunnen exploreren en ten opzichte van seksualiteit een meer liberale, 'moderne' moraal hadden ontwikkeld (Sigusch und Schmidt 1970; Straver 1980a: 55). Een in dit verband interessante bevinding is 'dat vrouwen die vaak masturberen (10 tot 20 keer per maand) een sterkere samenhang vertoonden tussen genitale en subjectieve opwinding dan vrouwen die minder vaak of niet masturberen,' terwijl die samenhang verder heel gering is (Laan 1994: 164). Dit zou kunnen betekenen dat vrouwen die vaak masturberen beter op de hoogte zijn van hun seksuele verlangens en/of er meer aan toegeven. Genitale opwinding - doorbloeding van de vaginawand - treedt namelijk op, 'zelfs als de erotische stimulus negatief wordt beoordeeld of negatieve emoties oproept, en als er geen of

weinig seksuele opwinding wordt gerapporteerd' (p.169). Behalve masturbatie frequentie geeft ook coitus frequentie een hogere correlatie tussen genitale en subjectieve opwinding te zien (Dekker 1987). Verder werd de vraag wanneer genitale opwinding tot subjectieve opwinding leidt nogal tautologisch beantwoord, namelijk door te verwijzen naar 'externe informatie' zoals een 'positief oordeel over de erotische stimulus', oftewel, naar 'de definitie van de situatie'. Aangezien dit soort van onderzoek niet longitudinaal of historisch is, vallen ontwikkelingen in die definities en pogingen die te verklaren ver buiten het gehanteerde perspectief.

11. Tom Wolfe spreekt van *pornoviolence*: 'Violence is the simple, ultimate solution for problems of status competition, just as gambling is the simple, ultimate solution for economic competition. The old pornography was the fantasy of easy sexual delights in a world where sex was kept unavailable. The new pornography is the fantasy of easy triumph in a world where status competition has become so complicated and frustrating' (Wolfe 1976: 162). George Orwell gaf de machtsaanbidding die zich mede via literatuur uitbreidde - 'Might is right: *vae victis*' (Orwell 1965: 71) - geen seksuele maar een politieke naam: hij noemde het fascistisch. Toch komt hij (zo te lezen) niet op de gedachte de maatschappij te bevrijden van deze uitwas, laat staan van het genre geweldsporno als geheel.

12. Hoewel het verschil in beeldvorming - bij prostitutie gaan de gedachten sterker uit naar de hoeren dan naar hun uitbaters of klanten, terwijl bij pornografie eerder het beeld van zich verlustigende mannelijke consumenten opdoemt - eerder het resultaat is dan een oorzaak van de anti-porno beweging, toch zijn vrouwen in de prostitutie zicht- en tastbaarder aanwezig dan in de pornografie. Op grond hiervan

ligt het voor de hand dat de vrouwensolidariteit zich sterker richt op hoeren dan op pornosternen.

13. Een ander voorbeeld, eveneens kenmerkend voor een overgangsfase, is ontleend aan een Engels etiquetteboek: 'The going has never been so good for a bachelor woman who has a paid job. She not only gets her pay packet and her independence but she is still able to enjoy the remnants of masculine gallantry. In many fields she is paid a salary that compares with a man's and she can still graciously lie low when it comes to standing her round of drinks when men are about' (Edwards & Beyfus 1956: 135).

14. De anti-pornobeweging is waarschijnlijk niet van grote betekenis geweest voor de emancipatie van vrouwen en de inschikking van mannen, hoe 'natiebreed' zij ook was; haar betekenis als uiting van de psychische moeilijkheden waarmee dit emancipatieproces gepaard ging, lijkt groter.

15. Ook in het jaar van de massale optocht van 'vrouwen tegen porno' verscheen in *Opzij* een artikel dat zich keerde tegen het teruggedraaien van de liberalisering van pornografie: 'een verbod op pornografie betekent toegeven aan onmondigheid en een ontkenning van het feit dat volwassen mensen weerbaar genoeg zijn om zélf te beslissen wat goed of verwerpelijk is' (Jaarsma, *Opzij* 1980 4: 34/5).

16. Vgl. '...more and more people long for emotional detachment or "enjoy sex", as Hendin writes, "only in situations where they can define and limit the intensity of the relationship." A lesbian confesses: "The only men I've ever been able to enjoy sex with were men I didn't give a shit about. Then I could let go, because I didn't feel vulnerable"' (Lasch 1979: 338).

17. Met deze woorden heeft zij de interpretatie overgenomen waartegen zij zich

in 1976, samen met Michel Korzec, krachtig heeft verzet. Destijds meende zij dat deze interpretatie, deel van mijn antwoord op de vraag of het civilisatieproces van richting was veranderd, te weinig blijk gaf van 'een houding van wantrouwen en twijfel' (Wouters 1976; Brinkgreve en Korzec 1976: 364).

18. Vergeleken met films uit het 'reguliere pornofilm circuit (de "mannenfilm")' riepen deze "vrouwenfilms" bij de proefpersonen van Ellen Laan 'inderdaad de sterkste positieve emoties op en sterkere subjectieve opwinding dan de mannenfilm. De mannenfilm leidde tot meer negatieve emoties dan de vrouwenfilm. Beide films resulteerden echter in eenzelfde toename in genitale opwinding' (Laan 1994: 163). Op grond van haar resultaten suggereert Laan dat de seksuele opwinding van vrouwen het sterkst zal toenemen door 'stimulus-inhoud' en 'stimulus-betekenis' verder te ontwikkelen (p.49). Zie ook noot 10.

19. Een paar weken voor haar dood gaf de vijftienjarige Floortje Peneder in haar dagboek nog onomwonden uiting aan de zelfstandige kracht van het seksueel verlangen, zoals bij haar leeftijd past. Onder het kopje *Wensen* staan er vijf genummerd onder elkaar en op enige afstand volgt daaronder: 'EEN FLINKE WIP !!! (maar dat gaat niet).' Boven het ziekenhuis en haar naderende dood uit, voegt zij daar later aan toe: 'Maar kijk, ik heb zo sterk twee kanten. Aan de ene kant (...) heel braaf en netjes. Maar aan de andere kant (en die is voor mij nu veel belangrijker) ben ik een uitgaanstype. Lekker naar de kroeg, even wat drinken met vrienden, zwijmelen over seks (niet alleen liefde, maar ook echt seks) roken en drinken voor de gezelligheid. Voor een avondje met iemand gaan, kunnen zeggen: "Wouw lekker ding, die pak ik!"' (Peneder 1994: 92 en 111).

20. Zij doet ook denken aan de uitroep

Fuck Romance! (jaren zeventig?) die primair de romantiek tot op de seks relateert, maar eigenlijk ook de seks tot op de romantiek.

21. Dit lijkt niet te gelden voor sadomasochisme waarbij de lust voor een groot deel juist wordt ontleend aan het met voeten treden van zowel 'ja' als 'nee'. Dat is echter bedrieglijk want het gebeurt binnen bepaalde grenzen: uit een Duitse studie blijkt bijvoorbeeld dat SM bestaat uit in scène gezette rituelen, waarvan het hoge niveau van (wederzijds verwachte) zelfbeheersing het meest opmerkelijk is (Wetzstein 1993).

22. Een ander voorbeeld, zelden opgemerkt en vrijwel vergeten omdat het zich alleen in Engeland voordeed, betreft een gewoonte die in de 'roaring twenties' ontstond: een meisje danste met een vaste danspartner 'throughout the evening, probably during the London season, accompanying each other to two or three dances in the same evening, or early hours of the next day...' (*Etiquette Up To Date* 1925: 108-110). In de discussie hierover werd deze praktijk als een typisch emancipatieprobleem gekenmerkt: 'A doctor friend suggested to me that the "one partner" idea was probably a subconscious attempt on the part of women to get away from wide possibilities, and get back to the old ingrained safety of the narrow outlook... In the old days the girl or woman saw nothing but husband and family in the ordinary way, so the

varying partner at a dance came as a distinct relief. Now in her wider life, women come up so much unexpected variety that they turn instinctively to the one man limitation to which, as a sex, they have been so long accustomed. The 'one partner' craze was a bad one, from every point of view...' (Terry 1925: 69/70). Ook de 'one partner craze' (ook behandeld in Wouters 1995b) werd dus begrepen als een 'angst voor vrijheid'.

23. Een indirecte aanwijzing voor het bestaan van verschillen in dit opzicht schuilt in de top-tien van seksuele mannen- en vrouwenfantasiën; bij vrouwen staat 'seksueel overweldigd worden' op de zevende plaats, en 'iets vervelends dat ik zelf heb meegemaakt' op de tiende, terwijl bij mannen geen van de vier thema's die met seksuele macht en onmacht te maken hebben in de top-tien terecht zijn gekomen (van Zessen 1991: 127/8). In een ander onderzoek kwamen op de open vraag naar de seksuele fantasiën van vrouwen 'verkracht worden' en 'hoer zijn' op de vierde en vijfde plaats met respectievelijk 11% en 9% (Brinkgreve 1995).

24. Deze oplopende spanning tussen beide verlangens wordt nog versterkt door een niet aflatende en steeds minder religieus geïnspireerde nieuwsgierigheid naar hetgeen in de loop van voorgaande eeuwen achter sociale coulissen was geraakt, naar zowel seks als dood: de ontkenning van duurzaamheid in relaties.

Literatuur

- Ang, I., (1983), Mannen op zicht, *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 15, jrg.4, nr.3.
Bailey, B., (1994), Sexual Revolution(s), in: D. Farber (eds.), *The Sixties: From Memory to History*, University of North Carolina Press, Chapel Hill & London: 235-262.
Bénoist, J., (1978), *The Structural Revolution*, St. Martin's Press, New York.

- Bezemer, W. en I. van Eijk, (1995), *Seks voor beginners. Vragen en antwoorden over de eerste ervaringen*, Contact, Amsterdam.
- Blom, J.C.H., (1993), Een harmonieus gezin en individuele ontplooiing, *BMGN* 108/1: 28-50.
- Bosch, D. van den, (1979), Aristocratische levensvormen, *De Gids* 142/5: 327-350.
- Brinkgreve, C. en M. Korzec, (1976), Kan het civilisatieproces van richting veranderen? *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 3/3.
- Brinkgreve, C., (1988), *De belasting van de bevrijding*, SUN, Nijmegen.
- Brinkgreve, C., (1995), *Droom en drift. Een onderzoek naar verborgen wensen van Nederlandse vrouwen*, Anthos/Marie Claire, Baarn.
- Bruijn, G. de, (1980), *Vrouw en seksualiteit. Tien jaar na een seksuele revolutie*, Nisso, literatuurrapport 13, Zeist.
- Calcar, E. van, (1886), *Gelukkig - ofschoon getrouwd. Een boek voor gehuwden en ongehuwden*, Naar het Engelsch, Bohn, Haarlem.
- Caprio, F.S., (1960), *Mijn man, mijn minnaar*, Strengholt, Amsterdam.
- CBS, (1994), *Sociaal-culturele berichten 1994-19. Trends in de leefsituatie van Nederlandse jongeren 1979-1989/1993*, Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen.
- Daalen, R. van en B. van Stolk (1991), Over revolutie en onwetendheid. Seksuele ervaringen en klachten van jongeren, in: P. van Lieshout en D. de Ridder (red.), *Symptomen van de tijd. De dossiers van het Amsterdamse Instituut voor Medische Psychotherapie (IMP), 1968-1977*, SUN, Nijmegen: 34-54.
- Dantzig, A. van, (1994), 06, *MGV* 11-'94: 1276-1278.
- Dekker, J., (1987), *Voluntary Control of Sexual Arousal. Experimental Studies on Sexual Imagery and Sexual History as Determinants of the Sexual Response*, proefschrift Utrecht.
- Dowling, C., (1982), *Het Assepoester Complex*, Bert Bakker, Amsterdam.
- Edwards, A. and D. Beyfus (1956), *Lady Behave: A Guide to Modern Manners*, Boswell & Co., London.
- Eijk, I. van, (1994), *Bij jou of bij mij? Erotische etiquette*, Contact, Amsterdam.
- Elias, N., (1982), *Het civilisatieproces*, Deel I en II, Spectrum, Utrecht.
- Elias, N., (1991), *The Society of Individuals*, edited by M. Schröter, Basil Blackwell, Oxford.
- Ellis, J., (1980), Pornografie en vrouwenbeelden, *Te Elfder Ure* 27; 25/1: 236-256. *Etiquette Up To Date* (1925,) Howard Watt, New York, [author: Burleigh].
- Fisher, W.A. and D. Byrne, (1978), Sex differences in response to erotica. Love versus Lust, *Journal of Personality and Social Psychology* 36: 117-125.
- Frenken, J., (1976), *Afkeer van seksualiteit*, Van Loghum Slaterus, Deventer.
- Fromm, E., (1952), *De angst voor vrijheid*, Bijleveld, Utrecht.
- Garcia, L.T., K. Brennan, M. DeCarlo, R. McGlennon and S. Tait (1984), Sex differences in sexual arousal to different erotic stories, *Journal of Sex Research* 20: 391-402.
- Groenendijk, H., (1983), Vrouwelijke seksualiteit uit het kader van pornografie, *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 15, jrg.4, nr. 3.
- Goudsblom, J., (1991), Het raadsel van de mannenmacht, in: C. Bouw et al. (red.), *Macht en onbehagen*, SUA/SISWO, Amsterdam (pp. 19-27).

- Haluschka, H., (1937), *Adam en Eva onder vier oogen*, De Toorts, Heemstede.
- Haluschka, H., (zj), *Hoe vindt U het moderne jonge meisje?*, De Toorts, Heemstede (vertaald door Annie Salomons).
- Hatfield, E. & R. L. Rapson, (1994), Historical and Cross-Cultural Perspectives on Passionate Love and Sexual Desire, *Annual Review of Sex Research* vol. 4: 67-97.
- Heerma van Voss, A.J., (1992), *Verzameld, 'L' Roosendaal-Amsterdam*, 10 mei 1992.
- Heiman, J.R., (1977), A psychophysiological exploration of sexual arousal patterns in females and males, *Psychophysiology* 14: 266-274.
- Hekma, G., (1995), 'Seksuele Statistiek', *Intermediair* 31/16: 41-43.
- Hochschild, A.R., (1994), 'The Commercial Spirit of Intimate Life and the Abduction of Feminism' in: *Theory, Culture & Society* 11/2.
- Kanarie-boekje No. 212 (zj.), *Gestroomlijnd leven voor de verloving* door P.J.J. Mounier, Succes, Den Haag/Antwerpen.
- Komter, A., (1985), *De macht van de vanzelfsprekendheid*, VUGA, Den Haag.
- König, O., (1990), *Nacktheit: Soziale Normierung und Moral*, Westdeutscher Verlag, Opladen.
- Kooy, G.A., (red.), (1968), *Sex in Nederland*, Het Spectrum, Utrecht.
- Kooy, G.A., (red.), (1983), *Sex in Nederland*, Het Spectrum, Utrecht.
- Kuitenbrouwer, J., (1990), *Lijfstijl. De manieren van nu*, Prometheus, Amsterdam.
- Laan, E., (1994), *Determinants of Sexual Arousal in Women: Genital and Subjective Components of Sexual Response*, Universiteit van Amsterdam, Faculteit der Psychologie.
- Lasch, C., (1979), *The Culture of Narcissism*, Warner Books, New York.
- Mahlmann, R., (1991), *Psychologisierung des Alltagsbewußtseins. Die Verwissenschaftlichung des Diskurses über Ehe*, Westdeutsche Verlag, Opladen.
- Melching, W., (1990), 'Het volkomen huwelijk' Opvattingen omtrent huwelijk en seksualiteit in het werk van Th.H. van de Velde, in: G. Hekma, e.a. (red.) *Grensgeschiedenissen in de seks*, Rodopi, Amsterdam.
- Mosher, D.L. and B.B. White, (1980), Effects of committed or casual erotic imagery on females' subjective sexual arousal and emotional response, *Journal of Sex Research* 16: 273-299.
- Mooij, A., (1993), *Geslachtsziekten en besmettingsangst. Een historisch-sociologische studie 1850-1990*, Boom, Amsterdam.
- Nota met betrekking tot het beleid ter bestrijding van sexueel geweld tegen vrouwen en meisjes* (1984), Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 's-Gravenhage.
- O'Neill N. and G. O'Neill, (1973), *Open Marriage*, Avon Books, New York.
- Orbach, S., (1994), *Het vrouwelijk mijnenveld*, Bert Bakker, Amsterdam.
- Orwell, G., (1965), Raffles and Miss Blandish (1944), in *Decline of the English Murder and other essays*, Penguin Books.
- Peneder, F., (1994), *Het dagboek van Floortje Peneder*, Nijgh & Van Ditmar, Amsterdam.
- Röling, H.Q., (1990), Samen of alleen. Initiatief en overgave in 'Wij willen weten' (1938-1985), *AST* 17/2: 85-102.
- Röling, H.Q., (1994), *Gevreesde vragen. Geschiedenis van de seksuele opvoeding in Nederland*, Amsterdam University Press, Amsterdam.
- Rubinstein, R., (1983), *Liefst Verliefd*, Meulenhoff, Amsterdam.

- Sanders, S., (1994), *De grote woede van M.*, Bezige Bij, Amsterdam.
- Schalet, A.T., (1994), 'Dramatiseren of normaliseren? De culturele constructie van tienerseksualiteit in de Verenigde Staten en Nederland', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 21/2 (oktober): 113-147.
- Schnabel, P., (1990), Het verlies van de seksuele onschuld, *Amsterdams sociologisch Tijdschrift* 17/2.
- Schreurs, K.M.G., (1993), 'Sexuality in Lesbian Couples: The Importance of Gender', *Annual Review of Sex Research*, Volume 4: 49-66.
- Schreurs, K.M.G., (1993a), *Sexualität und Bedeutung der Geschlechtszugehörigkeit bei lesbischen und heterosexuellen Paaren. Ergebnisse einer empirischen Studie in den Niederlanden*, *Zeitschrift für Sexualforschung* 6/4: 321-334.
- Seidman, S., (1991), *Romantic Longings. Love in America, 1830-1980* Routledge, New York en London.
- Sigusch, V. und G. Schmidt (1970), Psychosexuelle Stimulation durch Bilder und Filme: geschlechtsspezifische Unterschiede; in: G. Schmidt, V. Sigusch und E. Schorsch (hrsg.), *Tendenzen der Sexualforschung*, Stuttgart.
- Stearns, P.N., (1994), *American Cool*, New York University Press, New York.
- Stolk, B. van, (1991), *Eigenwaarde is groepsbelang. Sociologische studies naar de dynamiek van zelfwaardering*, Bohn Stafleu Van Loghum, Houten.
- Stolk, B. van en C. Wouters, (1983/1985), *Vrouwen in Tweestrijd. Tussen thuis en tehuis. Relatieproblemen in de verzorgingsstaat, opgetekend in een crisiscentrum*, Van Loghum Slaterus, Deventer.
- Straver, C., (1980), *Kijken naar seks*, Van Loghum Slaterus, Deventer.
- Straver, C., A. van der Heiden & R. van der Vliet (1994), *De huwelijkse logica. Huwelijksmodel en inrichting van het samenleven bij arbeiders en anderen*, NIS-SO/DSWO Press, Leiden.
- Swaan, A. de, (1995), Overlegeconomie en onderhandelingshuishouding: een sociologische nabesouwing in: M. van Bottenburg, *Aan den Arbeid! In de wandelgangen van de Stichting van de Arbeid 1945-1995*, Bert Bakker, Amsterdam, pp. 225-237.
- Swidler, A., (1980), Love and Adulthood in American Culture, in: N. J. Smelser and E. H. Erikson (eds.), *Themes of Work and Love in Adulthood*, Grant McIntyre, London.
- Terry, E., (1925), *Etiquette for All, Man, Woman or Child*, London.
- Velde, Dr. Th. H. van de, (1926), *Het volkomen huwelijk. Physiologie en techniek*, Leidsche Uitgeversmaatschappij, Leiden.
- Uyl, M. den, (1995), Lust en Liefde, in: M. Brouns et al., (red.), *Vrouwenstudies in de jaren negentig*, Coutinho, Bussum.
- Vennix, P. en M. Bullinga (1991), *Sekserollen en emancipatie*, Bohn, Stafleu & Van Loghum, Houten/Antwerpen.
- Vennix, P., (1989), *Seks en sekse*, Eburon, Delft.
- Vliet, R. van der, (1990), De opkomst van het seksuele moratorium, *AST* 17/2: 51-68.
- Vogels, T. en R. van der Vliet (1990), *Jeugd en seks*, SDU, Den Haag.
- Wattjes, Prof. J.G., (z.j.)[± 1930], *Wijsgerige gedachten over Het Huwelijk*, Delft.
- Wetzstein, T.A., L. Steinmetz, C. Reis, R. Eckert (1993), *Sadomasochismus. Szenen und Rituale*, Rowolt Taschenbuch Verlag, Reinbek.
- Wit, B. de, (1987), Candida Royalle, *Playgirl* 1: 102-105.

- Wolfe, T., (1976), *Move Gloves & Madmen, Clutter & Vine*, Farrar, Straus & Girouz, New York.
- Wouters, C., (1976), Is het civilisatieproces van richting veranderd? *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 3/3: 336-361.
- Wouters, C., (1984), Vrouwen, porno en seksualiteit, *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 5/2: 246-250.
- Wouters, C., (1986), Gewenste en ongewenste intimiteiten, *Intermediair*, 22/47: 17-25.
- Wouters, C., (1990), *Van minnen en sterven. Informalisering van de omgangsvormen rond seks en dood*, Bert Bakker, Amsterdam.
- Wouters, C., (1995a), Etiquette Books and Emotion Management in the 20th Century; Part One - The Integration of Social Classes; *Journal of Social History* (forthcoming).
- Wouters, C., (1995b), Etiquette Books and Emotion Management in the 20th Century; Part Two - The Integration of the Sexes; *Journal of Social History* (forthcoming).
- Zeegers, W., (1994), *De zonnige zijde van seks. De nawerking van positief beleefde seksualiteit*, DSWO Press, FSW, Rijksuniversiteit Leiden.
- Zessen, G. van & T. Sandfort (red.) (1991), *Seksualiteit in Nederland: seksueel gedrag, risico en preventie van aids*, Swets & Zeitlinger, Amsterdam.
- Zwaan, T., (red.) (1993), *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa*, Boom/Open Universiteit, Amsterdam/Heerlen.
-